

Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili*

M. Taha Boyalık**

An Evaluation of the Arguments of Molla Fenârî on the Discipline of Tafsîr

There is an uncertainty in the nature of the discipline of tafsîr, both in the history of tafsîr and in contemporary studies. In the modern period this uncertainty takes on the nature of a crisis. However, in his arguments in the "muqaddime" (introduction) to *Aynu'l-a'yân*, Molla Fenârî, along with his student Kâfiyejî in *al-Taysîr*, manages to draw a clear framework for the nature of the discipline of tafsîr that is different from the prevailing attitude. However, in the tradition of tafsîr the theoretical argument that started in Fenârî's muqaddime and Kâfiyecî's *al-Taysîr* was not carried on as it should have been. In the article, Fenârî's muqaddime is analyzed and even though Fenârî's method is not considered to be a basis for tafsîr methodology, his method is examined as one that prioritizes itself.

Key Words: tafsîr, nature, discipline, codification, method.

Molla Fenârî (ö. 834/1431) *Aynü'l-a'yân* mukaddimesinde "Tefsir ilminin mahiyeti nedir?" sorusunu sorarak mukaddime boyunca tefsir ilminin kendine özgü sınırlarını ve diğer dinî ilimlerle ilişkisini incelemiştir. Fenârî'nin tefsir ilminin mahiyetiyle ilgili görüşlerini değerlendireceğimiz bu makale, bir "Giriş" ve iki ana başlık olarak tasarlanmıştır. "Giriş"te tedvin kavramı merkeze alınarak tefsir ilminin tarihsel gelişimi için üç merhale tespit edilecek ve mukaddimenin bu tarihsel seyir içerisinde nerede durduğu sorusuna cevap aranacaktır. İlk başlık altında Fenârî'nin tefsir tanımına giden düşünsel süreç tahlil edilecek, ardından tanımdaki kavramlar ve tanımın ihtiva ettiği örtük anlamlar açığa çıkarılacaktır. Son başlık altında ise Fenârî'nin tefsir ilminin mahiyetiyle ilgili tartışmasından elde ettiği neticeler ortaya konacaktır. Makalenin amacı, Fenârî'nin yeterince üzerinde durulmamış görüşlerini tahlil ederek bu görüşlerden hareketle tefsir ilmindeki yöntem arayışlarına katkı sağlamaktır.¹

* Makaleyi okuyup katkıda bulunan Prof. Dr. Tahsin Görgün, Doç. Dr. Adnan Arslan, Yrd. Doç. Dr. Ekrem Demirli ve Dr. Ömer Türker'e teşekkür ederim.

** İSAM bursiyeri.

1 Fenârî ve eserleri birçok tez çalışmasına konu olmuştur. Fenârî ile ilgili biyografik malumatı açığa çıkararak onun eserlerini genel hatlarıyla tanıtan bu çalışmalar, Fenârî'yi

Tefsir ilminin tedvinini söz konusu eden klasik eserlerden hareketle bu ilmin tedvini için birbirini bütünleyen üç anlam tespit edebiliriz. Bunlardan ilki, tefsire ilişkin rivayetlerin yazıya geçirilmesi; ikincisi tefsir ilmine özgü alan dahilinde eserlerin verilmesi, üçüncüsü ise tefsir ilminin sınırlarını belirlemek suretiyle bu ilmin mahiyetinin açığa çıkarılmasıdır. Tedvinin bu üç açıklaması, birbirinin alternatifi olmaktan ziyade, tefsir ilminin teşekkül sürecindeki merhaleleri ifade etmektedir.

Tedvinin ilk anlamı esas alındığında; tefsirin tedvini, hadis ilminin tedvini içerisinde düşünülmüş ve bu itibarla tefsir ilmini ilk tedvin edenin Mâlik b. Enes (ö. 179/795) olduğu öne sürülmüştür.² Tefsir ilminin hadis ilmiyle iç içe olduğu ilk döneme işaret eden araştırmacılar, gerçekte tefsir ilmi için tedvinin başlangıcına işaret etmektedirler.³

Tefsirin ikinci anlamıyla tedvininde müstakil tefsir eserleri ve tefsire özgü meselelerin tartışıldığı ulûmü'l-Kur'ân eserlerinin telifi söz konusudur. Bu anlamıyla tedvin bütün bir telif süreci olarak değil de, olup bitmiş bir şey olarak değerlendirildiğinde, Kur'an ilimlerinin topluca işlendiği ilk ulûmü'l-Kur'ân eseri ile Kur'an'ın tamamına yönelik ilk tefsir çalışması, tefsir ilminin gerçek anlamda tedvin edildiği eserler olarak anlaşılmıştır. İlk tam tefsir sahibi Mu-

bir düşünce çizgisine yerleştirerek onun tefsir ilminin mahiyetiyle ilgili görüşlerini tahlil etmeye girişmemiştir. Doğrudan *Aynü'l-a'yân* tefsirini konu alan çalışmalarda da eser ana hatlarıyla tanıtılmıştır. Bu makalede "Molla Fenârî'nin *Aynü'l-a'yân* Adlı Tefsirinin Mukaddimesi (Tahlili ve Değerlendirme)" adıyla hazırladığımız yüksek lisans tezi (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007) ve Ömer Türker'in "Seyyid Şerif Cürcânî'nin Tevil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantıkî ve Dilbilimsel Temelleri" adıyla hazırladığı doktora tezinin (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), son bölümü, Kâfiyeci ve Fenârî'nin tefsir ilminin mahiyetiyle ilgili düşüncelerine yer veren çalışmalar olarak istifademize konu olacaktır. Fenârî'nin hayatı, şahsiyeti, eserleri ve bu eserler üzerine yapılmış bazı tanıtıcı çalışmalar için bk. Sıtkı Güllü, "Şemseddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri" (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990); Zülfikar Durmuş, "Şemsüddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî'nin Hayatı ve *Aynü'l-A'yân* Adlı Eserinin Tahlili" (yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992); Mustafa Tuncer, "Molla Fenârî ve Fatıha Süresi Tefsiri" (yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991); Mustafa Aşkar, "Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Felsefesi" (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992); Hakkı Aydın, "Molla Fenârî ve Fusûlü'l-bedâ'î' fi Usûlü'l-Şerâi'indeki Metodu" (doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989); Recep Şehidoğlu, "Molla Fenârî ve Tefsir Metodu" (doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992).

2 Abdullah Tefvîk Sabbâğ, *Rivâyetü't-tefsir fi'l-karni'l-evvel ve tedvînühü* (Kahire: Mektebetü'n-Nur, 1405/1985), s. 11-12; Emîn el-Hülî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metot*, trc. Mevlüt Güngör (İstanbul: Kur'an Kitaplığı, 1995), s. 27.

3 Tefvîk Sabbâğ kaleme aldığı küçük risalesinde tefsir ilminin tedvinini üç aşamada inceler. Buna göre ilk aşama rivayet ve nakil dönemi, ikincisi hadisle birlikte tedvin, üçüncüsü ise müstakil olarak tedvidir. bk. Sabbâğ, *Rivâyetü't-tefsir*, s. 5 vd.

kâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) tefsir ilminin müdevvini olarak görülmesi⁴ ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) tedvin iddiası bu çerçevede düşünülmelidir. İkinci anlamıyla tedvini itibara alan Süyûtî'ye göre tefsir ilminin tedvini, makul birtakım gerekçelerden ötürü ihmal edilmiştir ve yazdığı *et-Tahbîr* isimli kapsamlı ulûmü'l-Kur'ân eseri ile -kendini önceleyen Bulkinî'den (ö. 824/1421) sonra- bu ilmi ikinci olarak tedvin etme şerefi kendisine aittir.⁵

Üçüncü anlamıyla tedvinin gerçekleşebilmesi ise tefsire ilişkin malumatın yazıya geçirilmesi ve ilmin konusu etrafında sistematik hâle getirilmesine, yani ilk iki anlamıyla tedvinin gerçekleşmiş olmasına bağlıdır. Bu aşamada tefsir ilminin kendine özgü araştırma alanı -Kur'an'ın tefsir, kelâm ve fıkıh gibi dinî ilimlerin mahiyetleri için ortak bir cins olduğu düşünüldüğünde-⁶ bu ilmi türdeşlerinden ayırarak olan faslın tespitiyle açığa çıkarılacaktır.⁷ Üçüncü anlamı ile tedvin girişimi; ilimler tasnifini, bu tasnifteki hiyerarşik yapılanmayı ve ilimlerarası ilke nakillerini göz önüne alarak tefsir ilminin mahiyetini belirlemeyi ve bu mahiyetin tafsilini vermeyi hedeflemektedir.

Tefsirin bu son anlamıyla ilk kez Molla Fenârî tarafından tedvin edildiği söylenebilir. Fenârî tefsir ilmini mevcut tefsir literatürü, klasik bilim felsefesinin verileri ve mantık ilminde ortaya konulan tanım teorisi çerçevesinde inceleyerek bu ilmin kendine özgü sınırlarını belirlemeyi hedeflemiştir.⁸ Fenârî'nin "Mukaddime"de kullandığı tanım teorisine göre⁹ gerçek tanım, mahiyeti tam olarak veren tanımdır. Tam bir tanıma ulaşmak içinse zâtın başka türlerle or-

4 Kur'an'ın baştan sona tefsir edildiği ilk eserin tefsirin tedvini için dönüm noktası olarak alınması tartışmaya açıktır. Çünkü buradaki değerlendirme kriteri nitelikten ziyade niceliklidir. Bu konudaki farklı görüşler ve bunların değerlendirmesi için bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), I, 159-63.

5 Celâleddin es-Süyûtî, *et-Tahbîr fî ilmi't-tefsîr*, nşr. Fethî Abdülkâdir Ferîd (Riyad: Dârü'l-ülûm, 1402/1982), s. 28-29. Süyûtî *et-Tahbîr* isimli bu eserini, Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı gibi kapsamlı ulûmü'l-Kur'ân çalışmalarını görmeden önce kaleme almış, sonradan *el-İtkân* adlı çok daha kapsamlı eserini yazmıştır.

6 Molla Fenârî, *Aynü'l-a'yân* (İstanbul: Dersaadet, 1326), s. 4-5.

7 Mahiyeti teşkil eden zâtîlerden biri olan faslın mahiyete varlığını veren zâtî unsur olduğu düşünüldüğünde, Fenârî'nin mukaddime boyunca yapmaya çalıştığı şeyin tefsir ilminin faslını belirlemek olduğunu söyleyebiliriz. Fasil hakkında bk. Fenârî, *Şerhu İlsâgüci* (İstanbul: Salah Bilici, ts.), s. 25.

8 Fenârî'nin "Mukaddime"sindeki çabasını tefsir tarihinde özel bir yere yerleştiren hususlar için bk. Türker, "Seyyid Şerif Cürçânî'nin Tevil Anlayışı", s. 230-3.

9 Fenârî "Mukaddime"de bu teoriyi kullanmakla birlikte, *Misbâhu'l-üns* adlı eserinde, mantıkçıların mahiyet tespiti ile elde ettikleri zâtîlerle eşyanın hakikatine ulaşamayacaklarını öne sürerek mantıkçıları tenkit eder. Fenârî burada, mantıkçıların "hayvân-ı nâtık" tanımını esas alarak onların sorunlu olduğu noktalara işaret eder. bk. *Misbâhu'l-üns bey-ne'l-ma'kül ve'l-meşhûd*, nşr. Muhammed Hacevî (Tahran: İntişârât-ı Mevlâ, 1412), s. 35-36). Fenârî başka bir yerde de itibarî mahiyetlerin zâtîlerini tespit etmenin güçlüğüne dikkat çeker. bk. *Fusûlü'l-bedâiyi' fî usûli's-şerâi'* (İstanbul: Yahya Efendi Matbaası, 1289), I, 4.

tak zâtî özellikleri (cins) ve sadece türe has zâtî özellikleri (fasıl) tespit edilir.¹⁰ İlimlerin itibarî olan mahiyetlerine gelince, Fenârî bir ilmin haysiyet kaydından ayrı olarak konusunu¹¹ o ilmin kendisiyle türdeş diğer ilimlerle ortaklık yönünü ifade eden cinsi olarak, haysiyet kaydıyla söz konusu edilen tahsisî ise ilmin faslı olarak düşünmüştür.¹² Fasıl bir mahiyete varlık vererek onu diğer mahiyetlerden ayırdığından, Fenârî'nin "Mukaddime"deki asıl hedefi tefsir ilminin faslını tespit etmek olmuştur.

Fenârî "Mukaddime"deki mahiyet tartışmasının neticesinde tefsir ilminin müstakil bir usul ve yeterli sayıda küllî kaideye sahip olmadığı kanaatine varmakta¹³ ve bu ilimde meleke kazanmanın mümkün olmadığını öne sürmektedir. Ona göre tefsir, gerçek anlamda ilim olma vasfını ancak küllî kaidelere sahip ilimlerden istifade ve istimdatla kazanır.¹⁴ Daha sonra talebesi Kâfiyeci ise tefsir ilmini başlı başına bir ilim olarak değerlendirecek ve *et-Teyisr fi kavâidi ilmi't-tefsir* isimli eserinde tefsir ilmindeki küllî kaidelere işaret ederek bu ilmi -işaret edilen son anlamıyla- tedvin etme iddiasında bulunacaktır.¹⁵

10 Fenârî, *Şerhu İsâgüci*, s. 17-26; Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 4.

11 Esasında ilmin konusu haysiyet kaydıyla birlikte düşünülür. Bu konuda Sadrüşşerâ'nın aykırı görüşleri üzerinden yürütülen tartışma için bk. Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 11, 12; Sa'deddin et-Teftâzânî, *Şerhu't-Telvih ale't-Tavzih*, nşr. Şeyh Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, ts.), I, 15-45.

12 Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 4.

13 Tefsir ilminde söz konusu olan az sayıda küllî kaide için bk. Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 79.

14 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 5. Ebû Hayyân (ö. 745/1344) *el-Bahrü'l-muhit* mukaddimesinde Fenârî'den farklı olarak tefsir ilminin müstakil bir ilim olduğunu, bu ilmin kendine özgü bir metodu (tarikatü't-tefsir) bulunduğunu ve diğer bütün âlim tipolojilerinden ayrı olarak bir müfessir tipolojisi bulunduğunu kaydeder. Ebû Hayyân, esasında belagat olan tefsir ilmini bir ilimler arenasına dönüştürdükleri ve tefsir metodunun dışına çıktıkları gerekçesiyle Râzî (ve onun izinden giden Fenârî) gibi müfessirleri eleştirir. Ona göre müfessirin temyiz edici vasfı fasihlik ve belâğîlik; bir kimsenin aklı ilimlerde ve dinî ilimlerin çoğunda söz sahibi olması, hatta akıl ve nakil alanında tahkik seviyesine ulaşması, o kimsenin müfessir olduğu anlamına gelmemektedir. Öyle ki, sarfe görüşüne meyledenlerde görüldüğü üzere, birçok ilimde yetkinlik kazanmış olan bir kimse, Allah kelâmı ile beşer kelâmını temyiz edecek bir dil melekesinden yoksun olabilir. Bu âlimin herhangi bir edebî metindeki noksanlık ve düşüklükleri fark edememesi, dahası fasih bir yazı veya şiir kaleme almaktan aciz olması uzak bir ihtimal değildir. Gerçek anlamda müfessir, Kur'an'ın nazımından hareketle ondaki edebî derinliği ve icaz özelliğini vicdanî olarak kavrayabilen kimsedir. Müfessirler arasındaki derecelenme aklî ve naklî ilimlerde derinleşme ile değil, belagat alanındaki kavrayışa ve derinleşmeye göre söz konusu edilebilir. Ebû Hayyân'ın açıklamaları ve Râzî eleştirisi için bk. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhit* (Kahire: Dârü'l-fikr, 1403/1983), I, 5-9, 341-2. Tûfî de (ö. 716/1316) *el-İksir fi ilmi't-tefsir* isimli eserinde klasik belagat teorisini tefsir ilmi için bir yöntem olarak takdim eder. bk. Süleyman b. Abdülkavî et-Tûsî, *el-İksir fi ilmi't-tefsir*, nşr. Abdülkâdir Hüseyin (Kahire: Mektebetü'l-âdâb, 1977).

15 Kâfiyeci, hocası Fenârî'nin "Mukaddime"sini göz önüne alarak kaleme aldığı bu eserinde, muhkem müteşabih ayırımına dayalı olarak tefsir ilmi için iki küllî kaide belirlemiş ve tefsirin başlı başına bir ilim olduğunu göstermeye çalışmıştır. Kâfiyeci'nin belirlediği iki kai-

I. Fenârî'nin Tefsir Tanımı: Tefsir İlminin Mahiyeti Nedir?

Fenârî tefsir ilminin mahiyetini araştırırken, bu ilim için tam bir tanıma ulaşmayı hedeflemiştir. Tartışmasını Kutbüddin er-Râzî (ö. 766/1365) ve Tef-tâzânî'nin (ö. 792/1390) tefsir tanımlarını eleştirerek sürdüren Fenârî, her iki tanımı da yetersiz ve şerhe muhtaç görür. Kutbüddin er-Râzî tefsir ilmini, "Allah Teâlâ'nın yüce Kur'an'daki muradının araştırıldığı şeydir" şeklinde tanımlamıştır.¹⁶ Fenârî'ye göre bu tanım, kıraat araştırmalarını ve tefsir ilminde incelenen nâsîh-mensûh, Mekkî-Medenî, nüzûl tertibi gibi lafızlara arız olan hâlleri içermediği için tanımlananın bütün fertlerini kuşatmamaktadır. Öte yandan fıkıh ve kelâm gibi dinî ilimlerden her biri Kitap ile sabit olan konular-da murâd-ı ilâhîyi araştırdığından, bu tanım tefsirin diğer ilimlerden temyizini de sağlamamıştır; ağıyarını mâni değildir.

Teftâzânî buradaki müşkillerden kaçınarak şu tanımı getirmiştir: "Tefsir ilmi, murada delaleti cihetinden Allah kelâmının lafızlarının hâllerini araştıran ilimdir."¹⁷ Burada "lafızların hâlleri" ibaresi tanıma eklenmek suretiyle Kutbüddin er-Râzî'nin tanımındaki eksiklik giderilmiş; getirilen ihtiraz kaydıyla (min-haysü) ise tefsir ilmi kelâm, fıkıh ve belagat gibi ilimlerden ayrıştırılmıştır.¹⁸ Ancak Fenârî bu tanımı da birçok yönden sorunlu bulur: İlk olarak, tanımda tefsir ilminin lafızların hâllerini sadece murada delaletleri açısından incelediği ifade edilmiştir. Halbuki birçok kıraat bahsinde tefsir ilmi, bir anlama delalet etmeyen ve manaya dahil bulunmayan meseleleri de ele almaktadır.¹⁹ Bu durumlarda lafızlar sadece mana için araç olmaları itibarıyla değil, zât itibarıyla da değerlendirilmektedir.

de, kuşaticılık vasfını haiz olmakla birlikte, tefsir ilmindeki anlama faaliyetine esas teşkil edecek açıklama gücünden yoksun olduğu izlenimini vermektedir. Kâfiyeci'nin Fenârî'ye alternatif bir açıklama mı getirdiği yoksa onu bir adım ileriye mi taşıdığı sorusu ayrıca tartışılmayı beklemektedir. Kâfiyeci'nin tedvin iddiası ve sözünü ettiği küllî kaideler için bk. Muhyiddin el-Kâfiyeci, *Kitâbü't-Teysir fi kavâidi ilmi't-tefsir*, nşr. İsmail Cerrahoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1989), s. 2, 13-14, 26, 34.

16 Kutbüddin er-Râzî, *Şerhu müşkilâti'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 621, vr. 4^a.

17 Sa'deddin et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 589, vr. 6^a.

18 "Lafızların hâlleri" tefsir ilminde "lafızların murâd-ı ilâhîye delaleti cihetinden" incelendiğinden, tefsir ilminde bu hâller kıraat araştırmalarına ve Kur'an ilimlerine karşılık gelmektedir. Burada "murad" kaydı tefsiri dil ilimlerinden, "lafızların delaleti" kaydı ise murad araştırmasını aklı karinelere veya tecrübeye dayalı olarak sürdüren (bu husus söz konusu ilimlerde küllî kaidelerin bulunduğu ima eder) diğer ilimlerden ayırmaktadır.

19 Bazı kıraat araştırmaları anlam ile irtibatlı iken, bazıları ise sadece lafzî araştırmalardır. Mesela melikî ve mâlikî lafızlarının okunuşları anlamı etkilerken; tefhîm, med, kasr, imâle, itâle, tahfîf gibi birçok kıraat meselesinin manaya tesiri yoktur. Fenârî açıklamasında kıraat ilminin göz tabipliğinin tıptan ayrıldığı gibi tefsirden ayrı müstakil bir ilim olarak değerlendirilebileceğine işaret eder. Ancak ona göre Teftâzânî'nin bu ayrımı bu ayrımı göz önüne alarak yapmış değildir. Dolayısıyla Teftâzânî'nin tefsir ilmini kıraati ayrı bir ilim olarak düşünmek suretiyle tanımladığı itirazı doğru olmayacaktır. bk. Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 4.

İkinci olarak Teftâzânî'nin tanımında geçen "murad" lafzını ele alan Fenârî, lafızların mutlak delaletinden elde edilen anlam ile belli bir konuşanın muradına tekabül eden anlam ayrımını ele alır. Klasik düşüncedeki ifadesiyle, nahvî anlam ve meanî anlam seviyelerini dikkate alarak murad kavramının mutlak anlamda sözdeki anlama (el-murâd bi-mutlakı'l-kelâm) ve belli bir mütekellime ait olup kasıt unsuru içeren sözün anlamına karşılık kullanılabilmesine işaret eden Fenârî, Kur'an ifadelerinin öncelikle mutlak murada, ikinci olarak ise mütekellim olan Allah Teâlâ'nın muradına delalet yönünden incelenebileceğini kaydeder.²⁰ Bunlardan ilki vaz, gramer ve ifade yollarına ilişkin bir araştırma olduğundan, tabîi olarak dilbilimsel bir faaliyet olacaktır. İkincisinde ise murad, yine bir dil içerisinde kendini gösterse de, artık belli bir dile getirenin muradı olarak karşımızdadır. Bu noktada dil ilimlerinin ötesine geçen müfessir-mütekellim, kasıt, genel ve özel bağlam, rivayetler gibi metin²¹ dışı unsurları da göz önüne almaktadır.²²

Fenârî'nin açıklamasındaki vurgu, tefsir ilmi söz konusu olduğunda, murad kavramının sadece dildeki uzlaşya yönelik bilgiyle elde edilebilen anlamları değil, kasıt unsurunu da içerdiği yönündedir. Mevcut dil ve geleneğin anlamayı mümkün kıldığı noktalarda kasıt kendiliğinden ya da dilbilimsel araştırma sonucunda açığa çıkmakta, vaz'î seviyede anlam açığa çıkmadığında ise metin dışı unsurlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ikinci durumda lafızlarla kasıt arasında oluşan ve metin seviyesinde aşılamayan kopukluk ya -salat, zekât gibi mücmel ifadelerin açıklanmasında olduğu gibi- kastın belirlenmesinde otorite olan Hz. Peygamber'in açıklamaları ile giderilir ya da metin, vasıfları belirlenen mütekellime ilişkin bilgilere dayalı olarak anlaşılır veya yorumlanır.

Fenârî bu mülahazalarla Teftâzânî'ye şu soruyu yöneltir: Lafızlar mütekellimden bağımsız olarak da belli anlamları yüklediğine göre, buradaki murad ile kastedilen, kelâmın mutlak anlamda murada delaleti midir, yoksa Allah Te-

20 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 4-5.

21 Burada "metin" kelimesi modern yorum-bilimdeki tartışmalardan bağımsız olarak sözlü veya yazılı ifadeler bütününe atf yapmak üzere kullanılmaktadır.

22 Kâfiyeci aynı meseleye şu soru üzerinden temas eder: "Mütekellimin muradı söz konusu olsun veya olmasın, bir mana için vaz edilmiş her lafız, kullanım sırasında vaz edildiği manaya delalet eder. Çünkü dilbilimciler ve vaz âlimlerince bilinmektedir ki, delalet konuşanın iradesine değil vaz'a dair bilgiye tâbidir. Şu hâlde lafızların, bırakın murada kesin delaletini, murada bile delalet etmediğini ve sadece vaz olundukları manaya delalet ettiğini kabul etmeli değil miyiz?" Kendisine yönelttiği bu sorunun yanıtında Kâfiyeci, dilin bireyselliği önceleyen ortak bir zemin olduğunu göz önüne almak suretiyle, mutlak olarak düşünüldüğünde delaletin iradeye değil, vaz'a bağlı olduğunu, Kur'an söz konusu olduğunda ise mütekellim ve onun iradesine tâbi olduğunu ifade eder (Kâfiyeci, *et-Teysir*, s. 31-32). Kâfiyeci burada murad kavramını kasıt unsurunu içeren kelâm olarak değerlendirmiş ve Fenârî'nin "mutlak olarak kelâmında bulunan murad" ifadesini vaz'î seviye olarak düşünmek suretiyle murad kavramının dışında tutmuştur.

âlâ'nın muradına delaleti midir? Eğer onun kastı mutlak anlamda murad ise, bunu araştırmak tefsirin değil, dil ilimlerinin işidir. Kur'an lafızları böyle bir incelemeye konu olabilse de, bu inceleme dil ilimleri çatısı altında gerçekleştirilir.

İkinci olarak tanımında murad lafzıyla kastedilenin Allah Teâlâ'nın muradı olduğu ileri sürülse de, yine tanım dışı bir açıklamaya ihtiyaç vardır. Çünkü murad lafzıyla kastedilen murâd-ı ilâhî Allah Teâlâ'nın nefsü'l-emirdeki muradı ise, tefsir araştırmasının her zaman için bu yükün altına girme salahiyeti yoktur. Bilindiği üzere, tefsir ilminde ekseriyeti haber-i vâhid olan rivayetler ve Arap dili olmak üzere iki dayanak bulunmaktadır. Bunlardan birincisi kati surette,²³ ikincisi ise tevil/yorum düzleminde²⁴ zan ifade etmektedir. Şu hâlde zannî bilgilere dayalı olarak nefsü'l-emrin bilgisine ulaşmak imkânsız olduğundan, bu ilim dahilindeki birçok araştırmada murâd-ı ilâhînin kendinde bilgisini elde etmemiz mümkün olmayacaktır. Gelinek noktada murâd-ı ilâhî bağlamında anlam soruşturmasının tek seçeneği kalmaktadır; o da birçok ayetin tefsirinde müfessirin, Kur'an'ı ancak zann-ı galibe dayalı olarak anladığıdır. Teftâzânî'nin tanımında ise "murad" lafzı "ilâhî" sıfatıyla kayıtlanmadığı gibi, zannîliğe işaret eden ilave bir kayıt da getirilmemiştir.

Fenârî, Teftâzânî'nin tanımına yönelttiği son itirazla kendinden önceki bütün tefsir tanımlarına muhalefet eder. Teftâzânî yukarıda verilen tanımını "el-ilmü'l-bâhis" ibaresiyle başlatarak ilim tanımlarının klasik kurgusuna uymuştur. Ancak Fenârî, tefsiri başlı başına bir ilim olarak düşünmediğinden, tefsir için getirilecek bir tanımın bu şekilde ifade edilmesine karşı çıkar; çünkü klasik düşüncede "ilim" kavramı, tümel bir anlam ifade eden usul, kavaid ve melekeye karşılık kullanılmaktadır. Kendi başına tefsir ilmi için ise gerçek anlamda bunların hiçbiri söz konusu değildir.²⁵

Tüm bu mülahazalardan sonra Fenârî tefsir ilmini şöyle tanımlar: "Tefsir ilmi; Kur'an olması²⁶ ve yüce Allah'ın²⁷ muradı²⁸ olduğu bilinene²⁹ veya

23 Haber-i vahid hususundaki tartışma için bk. Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, II, 217-8.

24 Naklî bir delilin delil olma şartları için bk. Fahreddin er-Râzî, *Muhassalu efkârî'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn mine'l-felâsife ve'l-mütekellimîn* (Kahire: Mektebetü'l-Hüseyniyye, 1323), s. 31. Sem'î delillerin akli karinelerle delil olduğu hususunda bk. Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 9.

25 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 5.

26 Bu ifade ile lafızların murada delaletleri cihetinden incelenmediği kıraat bahisleri tanıma dahil edilmiş, öte yandan Kur'an'ın bütününe yüklem olan zâtî arazların tefsir ilminde incelendiğine dikkat çekilmiştir.

27 Bu ifade ile murad lafzı kayıt altına alınarak Teftâzânî'nin tanımındaki müphemlik giderilmiştir.

28 Muradullah ifadesi ile tefsir ilmindeki anlam arayışının lafızların vaz'î anlamlarının ötesinde bir kasit araştırması olduğuna işaret edilmiş ve böylece tefsir ilmi ile dil ilimleri ayrıştırılmıştır.

29 Bilme ifadesi ile muradın kesin olarak tespit edildiği, tefsir-tevil ayrımındaki tefsir kısmına işaret edilmiştir.

zannedilene³⁰ delaleti bakımından³¹ Allah kelâmının hâllerini³² insan gücü nispetinde³³ bilmektir/marifet³⁴. ”³⁵

Bu noktada tanımdaki müphemlikleri gidermek üzere şu sorulara cevap aramalıyız:

i. Tefsirde elde edilen marifet neye karşılık gelmektedir ve bu ilimdeki bilgiyi marifete tahsis ederek meleke kesbinin dışlanması nasıl anlaşılmalıdır?

ii. Tefsir ilminde söz konusu olan bilgi marifet ise, bu ilim nasıl oluyor da Kur'an'ı anlamının gerçekleştiği nihaî ilim olarak değerlendiriliyor.³⁶

iii. Tanımda tefsir ilminin kendine özgü sınırlarına işaret eden kapsayıcı ve dışlayıcı kayıtlar nelerdir?

Bu sorulardan ilk ikisine ortak bir cevap verilebilir: Klasik bilim felsefesinde tümel bilgiye işaret eden ilim kavramının aksine, marifet kavramı tikel bilgiye karşılık gelmektedir.³⁷ Bir bilginin tikel olmasından ise, onun zihnî bir öğrenim ve öğretime konu olmaksızın duyu verileri ile elde edilmiş olması anlaşılır.³⁸ Duyularımızla elde ettiğimiz tikel bilgiler, hatırlama ve hatırlatma ayrı tutulursa, kendi başlarına herhangi bir tekrara yol açmamakta ve kendisi dışında bir bilgiyi zorunlu kılmamaktadır. Dolayısıyla bir marifeti dile getiren önermeler, zihnî bir ameliye sonucunda yeni bilgi elde ettiğimiz kıyasta büyük önerme konumunda bulunmayacaklardır.

Tefsir ilminde -ilmin değil de- marifetin söz konusu olduğunu iddia ederken, Fenârî duyulur (mahsus) bilgilerimizin yanı sıra, tikel bildirimler sağlayan rivayetleri ve sözlük bilgisini de klasik düşüncedeki marifet kavramı

30 Bu ifade ile tefsir ilmindeki murad tespitinin her zaman nefsi'l-emir cihetinden söz konusu olmadığı vurgulanmış ve tefsir- tevil ayrımındaki, tevil kısmına işaret edilmiştir.

31 Bu ihtiraz kaydı ile Kutbüddin er-Râzî'nin tanımındaki eksiklik giderilmiş ve tefsir ilmi Allah Teâlâ'nın Kur'an'daki muradını araştıran fıkıh, kelâm gibi diğer dinî ilimlerden ayrılmıştır.

32 Bu ifade ile Kutbüddin er-Râzî'nin tanımında kayıt altına alınmayan kıraat araştırmaları ile ulûmü'l-Kur'an meseleleri de tanıma dahil edilmiştir.

33 Bu ifadeyle Kur'an'a yönelik anlam araştırmasının son sınırı olmadığı ve metnin hakikat iddiasının sürekliliği vurgulanmıştır.

34 İlim kavramı yerine geçen marifet kavramıyla tefsirin başlı başına bir ilim olmadığına işaret edilmiştir.

35 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 5.

36 Osmanlı medreselerinde en son olarak tefsir ilmi okutulmaktadır. Bu konuda bk. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), s. 69-77.

37 İbn Sînâ, *eş-Şifa' el-Burhân*, nşr. Ebü'l-Alâ Afifî ([baskı yeri yok], 1385/1965), s. 58; krş. İbn Sînâ, *II. Analitikler*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), s. 9; Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 15.

38 İbn Sînâ'nın açıklamasına göre buradaki zihnî ifadesi fikrî, fehmî ve hadsî bilgiyi içermektedir. bk. İbn Sînâ, *eş-Şifa' el-Burhan*, s. 58-60; krş. İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s. 9-10.

altında değerlendirmiştir. Buna göre dış dünyadan edindiğimiz duyular gibi, kaynağı yine duyular olan (görme ve işitme) ve tikel bildirimler sağlayan rivayetler, nüzûl vasatına yönelik tarihsel malumat ve lafzî açıklama veren lûgat bilgisi de marifettir. Biz bu veriler sayesinde öncelikle anlamı kapalı olan ayetlerin ihtiva ettiği anlamları açığa çıkarıyoruz ve daha sonraki zihnî süreçte bu anlamların mevcut ön bilgilerle irtibatını kurarak üçüncü bilgilere ve hükmünü bilfiil bilmediğimiz başka tikeller hakkında hükümlere ulaşıyoruz.

Fenârî'nin tespiti, küllî kaidelere sahip ilimlerden istifade öncesinde tefsir ilminde kullanılan bilgilerin tikel bilgiler olduğu ve bu bilgilerden hareketle tümel yargılara varılamayacağı; öte yandan tümel anlamlara ulaşmak ve başka tikeller hakkında hüküm verebilmek için tikel verilerden elde edilmiş bu anlamların hazır bulunması gerektiği yönündedir. Şu durumda müfessir lûgat, genel-özel bağlam ve rivayet bilgisine dayalı olarak orijinal anlamı belirlemenin ötesinde yeni anlamlara ulaşmayı hedefliyorsa, anlamı elde ettiği tikel bilginin (marifet) yanı sıra, üçüncü bilgiyi mümkün kılacak olan tümel bilgilere (ilim) ihtiyaç duyacaktır. Tam da burada Fenârî, yeni bir anlama ulaşmak için gerekli olan tümel bilginin tefsir ilminde değil, fıkıh usulü, kelâm ve tasavvuf gibi ilimlerde ortaya konulduğunu iddia etmektedir.

Burada tikel verilere dayalı olarak anlaşılan ayetlerin tümel yargılar içerebildiği ve bu durumlarda tümel anlam ifade eden bu ayetlerin kıyas silsilesindeki nihaî büyük önermeler olarak getirilebileceği, dolayısıyla bu süreçte ikinci bir tümel bilgiye ihtiyaç bulunmadığı iddia edilebilir. Nitekim Kâfiyeci'nin muhkem-müteşabih ayırımına dayalı yaklaşımı bunu ihsas etmektedir.³⁹ Ancak açıktır ki, tümel bir anlam ifade eden ayetlerin muhkem veya müteşabih olduğu noktasındaki kararımız da daha üst kategorideki tümel yargılar tarafından denetlenmek durumundadır. Mesela Allah Teâlâ'nın her şeyin yaratıcısı olduğunu bildiren ayetler⁴⁰ muhkem midir yoksa müteşabih midir? Kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu savunan Mu'tezilî bir âlim, söz konusu ayetlerin müteşabih olduğunu öne sürecek ve ayetteki "küll/her" lafzının mecazi olarak

39 Kâfiyeci *et-Teyisîr*'inde tefsir ilminin birinci kaidelerini ele alırken "Allah her şeye kâdirdir" ve "Allah her şeyi hakkıyla bilendir" gibi ayetleri kıyastaki tümel öncüller olarak değerlendirdir. Buna göre söz konusu ayetlerin delaletleri katidir ve ayetler tevile kapalıdır. Burada muhkem ve müteşabih tefsir ilmindeki delalet araştırmasıyla belirlenmektedir. Yine Kur'an'daki umumi ve mutlak kullanımlar tikeller hakkında hüküm ifade ettiğinden, bu da müfessire tefsir ilmi sınırları içinde bir yorum alanı açmaktadır. bk. *et-Teyisîr*, s. 26, 27. Kâfiyeci Mu'tezile eleştirisinde de onları ayetlerin kati delaletlerine aykırı hareket etmekle suçlar ve tefsir ilminin yorum öncesi aşamadaki belirleyici konumunu vurgular. bk. *et-Teyisîr*, s. 7, 8.

40 el-En'âm 6/102; er-Ra'd 13/16; ez-Zümer 39/62; el-Mü'min 40/62.

kullanıldığını savunacaktır. Burada “her” lafzı ile husus kastedilmesine rağmen, lafzın vaza konu olan hakiki manası umum ifade etmektedir. Bu hakiki manadan mecazi manaya dönmemizi zorunlu kılan şey ise muvazaa ile birlikte lafzın delaleti için ikinci bir şart olan ve lafzın delaletini önceleyen kasıt bilgisidir. Başka bir anlatımla, biz, Allah Teâlâ'nın adil olduğu ve kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu yönündeki akli karineden hareketle, bu ayetlerdeki “küll” lafzını vaz edilmiş olduğu hakikat manasının dışına çıkarmak sureti ile anlıyoruz. Dolayısıyla ayetler müteşabihdir ve müfessirin bu ayetler karşısındaki ödevi tefsir değil, tevildir. Ayetler, diğer muhkem ayetlere irca edilmelidir. Öte yandan bir Eş'arî âlimi, kötülük problemi ve kulun iradesini açıklama hususunda beliren birçok sorunla cedelleşmeyi göze alarak, bu ayetlerdeki lafızları hakikat manası dışında almamızı gerektiren hiçbir karine bulunmadığını ve dolayısıyla ayetlerin mecaz unsuru içermediğini öne sürecektir. Ayet muhkemdir ve bu ayetler karşısında müfessirin ödevi tevil değil, tefsirdir. Görüldüğü üzere tikel verilerle tikel anlamların belirlenmesinin ötesinde tümel bir anlamın gerçek anlamda belirlenmesi söz konusu olduğunda, tefsir ilmindeki istifade durumu kendiliğinden gündeme gelmektedir.

Fenârî'nin tefsir için söz konusu ettiği istifade açıklamasını amelî alandaki ayetlerin tefsir-tevili bağlamında ise şu kıyas üzerinden takip edebiliriz:

X ayetinin hususi bir iniş sebebi vardır ve bu sebep bilgisi ile açığa çıkarılan anlam A anlamıdır.

Sebebin hususiliği hükmün umumiliğine mani değildir.

X ayetindeki sebebin hususiyeti bu ayetteki hükmün umumiyetine engel değildir ve şu hâlde bu ayet C ve D durumları için de hüküm ifade eder.

Fenârî'ye göre bu kıyastaki küçük öncül ile sonuç önermesi, tefsir ilmindeki çaba sonucunda müfessir tarafından ortaya konulmuştur. Kıyasın büyük öncülü ise fıkıh usulü ilminde faaliyet gösteren usulcüler tarafından vazedilmiştir. Tefsir ilmi, öncelikle lügate, bağlama, nüzül sebebi ve rivayetlere dayalı olarak küçük öncülün ortaya konulmasından sorumludur. Ancak buradaki anlamın başka tikelleri kapsayacak şekilde umumileştirilip umumileştirilmeyeceği ve farklı zaman, mekân, şart ve bağlamlara hangi ilkelere dayalı olarak taşınacağı yönündeki teorik tartışma tefsir ilminin sorumluluğunda değildir. Öte yandan fıkıh usulünde vazedilen yukarıdaki küllî kaide, kavramsal bir çerçevenin ve küllî kaideler bütünü'nün bir parçası olduğundan, tefsir-tevil faaliyeti bu başlangıçta olduğu gibi sonraki bütün bir yorum sürecinde de kendini küllî kaidelere bağlamış bulunmaktadır. Öyle ki, söz konusu olan umumun ne anlam ifade ettiği ve tikellerine uygulanma şartlarının neler olduğu da yine ilk

kaidenin alındığı fıkıh usulünde tartışılmakta ve bir sonuca bağlanmaktadır. Doğrudan bu kaide ile ilgili sebep, umum, husus, tahsis, hasr, kasr, müessir, muhassıs, lafız, hitap, cevap, nas, nazm, illet, hikmet gibi kavramların hepsi içeriklerini fıkıh usulüne borçludur.⁴¹

Kısacası amelî alandaki tefsir-tevil faaliyeti, müfessiri başta fıkıh usulü olmak üzere fıkıh, tasavvuf, ahlak gibi ilimlerden istifadeye; itikadî alandaki tefsir-tevil faaliyeti ise kelâm ve nazarî tasavvuftan istifadeye sevk etmektedir. Müfessir fıkıh usulünden istifadeyle tutarlılığını koruyarak tikeller hakkında yeni hükümlere ulaşma imkânı elde etmekte, kelâm ve tasavvuftan istifadeyle ise vaz'î seviyede anlaşılması sorun teşkil etmeyen ayetlerin iç yüzünü anlama ve muhkem ve müteşabihi belirleme noktasında bütüncül bir bakış açısı kazanmaktadır.

Peki Fenârî'nin ulaştığı bu sonuç, tefsir ilminin başlangıçtaki anlam tespiti ile yetinmesi ve sonraki bütün anlama faaliyetini diğer dinî ilimlere bırakması anlamına gelmez mi? Öyle ki müfessir amelî veya itikadî alandaki bir ayetin tefsirinde fakih, kelâmcı ve sūfînin ortaya koyduğu anlamları tekrar elde etmenin ötesinde ne yapmaktadır? Fenârî bu döngü itirazıyla karşı karşıya kalacağını tahmin etmiştir.⁴² Biz tefsir ilmi için getirilen ihtiraz kaydını hatırlatarak bu sorunun cevabını ilerleyen satırlara bırakacağız. Şimdilik bilmemiz gereken, Fenârî'nin küçük öncülün elde edildiği süreci tefsir ilminin kendi sınırları içerisindeki faaliyet alanı olarak gördüğü, tümel anlamların elde edildiği düşünsel süreci diğer ilimlere tevdi ettiği ve kıyastaki neticelerin elde edildiği süreci ise yine tefsir ilminde söz konusu olan istimdat ve istifade ile açıkladığıdır.

Bu açıklamalarla birlikte, Fenârî'nin tefsir ilminde meleke kesbinin söz konusu olmadığı yönündeki ifadeleri de anlaşılmaktadır. Düşünsel melekede esas olan tikelin tümelle irtibatını hızlıca görerek onun kesret teşkil eden diğer tikellere göre konumunu açığa çıkarmak olduğundan, meleke sadece küllî kaideleri bulunan ilimler için geçerli olacaktır.⁴³ Buradan hareketle Fenârî, tefsir ilminde istihdar veya istihsal manasında bir meleke kesbinin söz konusu olmadığını ileri sürmüştür.⁴⁴ Ona göre tefsir ilmine hasredeceğimiz alan dahilinde küllî

41 Tefsir bölümünde hazırlanmış olmakla birlikte söz konusu ettiğimiz kaidenin fıkıh usul geleneğindeki izini süren hacimli bir çalışma için bk. Ömer Kara, "Kur'an'ın Anlaşılmasında İtibar Sebebin Hususiyetine Değil, Lafzın Umûmiyetindedir İlkesine Usûlcülerin Metodolojik Yaklaşımları" (doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001).

42 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 88.

43 Meleke kavramı ve melekelerin istihsal manasına mı, istihdar manasına mı yoksa her iki manaya birden mi alınacağı hususundaki tartışma ve farklı görüşler için bk. Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 7-8; İsmâüddin İsferyâvî, *el-Etval: Şerhu't-Telhis* (İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1284), s. 40; Muhammed A'lâ b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu istulâhâti'l-fünûn*, nşr. Ali Dahrûc vd. (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), I, 4-5.

44 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 5.

bilgiler vaz ederek meselelere çözüm üreten bir âlim tipi bulunmamaktadır. Neticede Fenârî, taallüme konu olan başı sonu belli bir tefsir ilminin bulunmadığını savunmakta, böylelikle müfessir kavramını alet ilimleri ve diğer dinî ilimlerdeki edinimler dolayımında düşünmektedir.

Buraya kadar yapılan açıklamalarla yukarıda söz konusu ettiğimiz ilk iki sorunun, genel bir perspektiften de olsa, yanıtlanmış olduğunu umuyoruz. Şimdi ise Fenârî'nin tanımındaki kapsayıcı ve dışlayıcı kayıtlarla ilgili son sorumuza döneceğiz. Bu soruya verilen cevapla birlikte, Fenârî'nin tefsir ilmine özgü olarak değerlendirdiği bilgi alanı, başka bir anlatımla, tefsir ilminin kendine özgü meselelerinin neler olduğu açıklık kazanacaktır.

Fenârî tefsir tanımında, tefsir ilminde söz konusu olan tikel bilgilere "Allah kelâmının hâlleri" ifadeleriyle atıf yapmış ve Kur'an lafızlarının araştırmaya konu olan hâllerini mana ile ilişkili olanlar ve böyle olmayanlar olarak ikiye ayırmıştı. Bu ayırımıdaki anlama tesir etmeyen hâller med, kasr, imâle, itâle, tahfif gibi kıraat bahisleridir. Anlama tesir eden hâller ise -melikî ve mâlikî lafızlarının araştırılması gibi- anlama etki eden kıraat bahisleri ile ulûmü'l-Kur'ân başlığı altında incelenen esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensuh, Mekkî-Medenî, tertîb-i nüzûl, münasebat gibi bahislerdir.⁴⁵ Tüm bunlar tefsir ilminin kendine özgü meselelerini teşkil eder. Bu noktada Fenârî'nin tahlillerini açıklamak üzere ilimlerin meseleleri ve konularıyla ilgili bazı bilgilere kısaca işaret etmemiz gerekir.

Bilimlerde konu (mevzu), tartışılan bütün meselelerin kendisine bağlandığı birlik noktası olduğundan, her bir mesele sonuç itibarıyla ilmin konusu hakkında doğrudan veya dolaylı olarak bilgi verir. Fenârî'nin *İsâgüci* girişinde yer verdiği ve sonradan birçok şerhe konu olan cihet-i vahde (ilmin birlik yönü) açıklamasına göre,⁴⁶ bir ilmin konusu, ilimde çözümlenen meselenin **a)** bizzat konusu olursa, araştırma ilmin konusu ile doğrudan irtibatlıdır.⁴⁷ Ancak meselenin konusu doğrudan ilmin konusu olmayıp **b)** ilmin konusunun türü (nev) de olabilir.⁴⁸ Bu durumda ilmin konusu ile bağlantı tür üzerinden kurulmaktadır. Bazen ise meselenin konusu ilmin konusu veya konunun türü olmayıp konunun zâtî arazlarından biri olur. Bu durumlarda meselenin konusu **a)** ilmin konusunun -başka bir durumda yüklem olabilen- zâtî arazi,⁴⁹ **b)** ilmin

45 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 4.

46 Bu mesele için bk. Molla Kara Halil, *Hâşiye alâ Risâleti Muhammed el-Emin fi ciheti'l-vahde* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1288), 73 vd.

47 Fizikte "Cisim sonsuza dek bölünür mü?" meselesinde, fiziğin konusu olan cisim meselenin de konusudur.

48 "Su içindeki hava tabii olarak mı yoksa zorlayan bir basınç sebebiyle mi yukarı çıkar?" meselesinin konusu, fizik ilminin konusunun türü olan su içine sıkışmış havadır.

49 "Şu hareket falan harekete zıt mıdır?" meselesinin konusu, cismi konu alan fizik ilminin konusuna ait bir zâtî arazi olan harekettir.

konusunun türünün zâtî arazi,⁵⁰ c) ilmin konusunun zâtî arazının zâtî arazi,⁵¹ d) ilmin konusunun zâtî arazının türünün bir zâtî arazi⁵² olabilir.⁵³

Bu silsile içerisinde bir ilimde tartışılan meselelerin ilmin birlik yönüyle (mevzu/konu) irtibatı kurularak karşımıza çıkması muhtemel dolayimler sıralanmıştır. İlmin konusunun meselenin de konusu olduğu durumlarda ulaşılan sonuçlar ilmin konusuyla doğrudan ve bütünüyle ilişkiliyken, diğer durumlarda ise konuyla cüzi veya dolaylı bir irtibat söz konusudur. Fenârî mukaddimenin sistematüğini oluştururken ve tefsir ilminin meselelerini ele alırken verdiğimiz teorik bilgileri göz önünde bulundurmıştır.

Bir ilimde ispat veya nefyi söz konusu olan şeyler konuya yüklenmeleri yönünden zâtî arazlar⁵⁴ olduğundan, burada sorulması gereken soru, tefsirin konusu olan Kur'an hakkında doğrudan ya da dolaylı olarak bilgi vermek üzere hangi zâtî arazların hangi konulara yüklendiğidir. Yukarıda işaret edildiği üzere, bir ilimde meselenin konusu bizzat ilmin konusu olabilmektedir. Tefsir ilminde incelenen bir mesele Kur'an'ın bütünü etrafında tartışılıyorsa, başka bir ifade ile, ispat veya nefyi soruşturulan zâtî arazlar Kur'an'ın bütününe yüklem olabiliyorsa, mesele tefsir ilminin konusuyla doğrudan ilişkili olacaktır. Çünkü bu durumda ilmin konusu Kur'an olduğu gibi, meselenin konusu da Kur'an'dır. Fenârî bu mülâhazaları göz önüne alarak Kur'an'ın vahiy mahsulü oluşu, vahyin alınışı, inzâli, Kur'an'ın yedi harf ve yedi kıraat üzere inişi, mütevatir oluşu, icazı gibi konuları "Kur'an'ın ahkâm-ı külliyesi" üst başlığı altında yirmi dört sayfa boyunca tartışmıştır.⁵⁵ Bu sayfalarda Kur'an'ın bütününe yüklenebilen zâtî arazlar incelenmiştir.

İkinci olarak meselenin konusunun, ilmin konusunun türü olabileceğini belirtmiştik. Tefsir araştırmasında tek tek her bir ayet veya ayet topluluğu -bunlar Kur'an yüklemine eşit ölçüde konu olabildiğinden- Kur'an'ın türü olarak değerlendirilmiştir. Her insan canlı olduğu gibi, Kur'an'ın zâtî özelliklerini taşıması hasebiyle, her bir ayet de Kur'an'dır. Şu hâlde müfessirlerin ulûmü'l-

50 "Güneş ışığı ısıtıcı mıdır?" meselesinde meselenin konusu olan güneş ışığı, hareketli kürenin türü olan güneşin zâtî arazıdır.

51 "Zaman sükûndan sonra mıdır?" meselesinin konusu olan zaman, cismi konu alan fizik ilminin konusunun zâtî arazi olan hareketin zâtî arazıdır.

52 "Hareketin yavaşlaması araya sükûnun girmesinden mi kaynaklanır?" meselesinin konusu "Hareketin yavaşlamasıyla araya sükûn girmesi"dir. Cismi konu alan fizik ilminin konusunun zâtî arazi hareketidir. Yukarıdaki meselenin konusu da, hareketin türü olan yavaş hareketin zâtî arazıdır.

53 Örnekler için bk. İbn Sînâ, *eş-Şifâ' el-Burhân*, s. 157-58; krş. İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s. 105.

54 Zâtî arazi hususunda bk. Kutbüddin er-Râzî, *Levâmiu'l-esrâr fi şerhi Metâli'l-envâr* (İstanbul: Muharrem Efendi Matbaası, 1303), I, 19-20; Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 13-14.

55 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 43-67.

Kur'ân bahislerinde ele aldığı meseleler, tür vasıtasıyla vahdet noktasına bağlanmaktadır. Konuyla bu seviyedeki irtibat da zâtî bir irtibattır. Fenârî, Kur'an'ın cüzleri ve kısımları üst başlığı altında birtakım ayetlerin nâsîh-mensuh, Mekkî-Medenî, hazarî-seferî, leylî-neharî oluşu; belli bir iniş sebebine sahip olması, nüzûldeki tertip, ayetlerin siyak ve sibakı gibi konuları bu çerçevede incelemiştir.⁵⁶ Ancak Fenârî, tanımına sadık kalarak bu meselelerin ele alınışı sırasında teorik tartışmalara girmemiş ve sürekli olarak tikel verileri söz konusu etmiştir. Mesela nâsîh-mensuh konusunu ele alırken, bu konudaki teorik tartışmaların yazmış olduğu fıkıh usulü eserinde bulunduğunu ifade ederek okuyucuyu oraya yönlendirmiştir.⁵⁷

Yukarıdaki cihet-i vahde açıklamasına göre, ilimdeki incelemelerin derinlik kazanmasının tabii bir neticesi olarak zâtî arazlar da ilimdeki meselelerin konusu olabilir. Tefsir ilminde vahyin alınışı ve Kur'an'ın inzaline yönelik tartışmaların dışında kalan nüzûl ortamına yönelik bütün araştırmalar, Kur'an'ın nüzûlü ile gerçekleşen süratli ve devasa sıçramanın arka planına inilmesi, Kur'an'a zâtî araz olarak ilişen mucizliğin ve diğer zâtî arazların tefsir ilminin ilgisi olarak diğer ilâhî kitaplar için söz konusu edilmesi gibi birçok bahiste yakın ve uzak zâtî arazlar tefsir ilminin meselelerine konu teşkil etmektedir.⁵⁸

Özetle söylemek gerekirse, *Aynü'l-a'yân* mukaddimesinde incelenen vahiy, inzâl, ilk ve son inen ayetler, yedi harf, tevâtür, yedi kıraat, meşhur kıraatlar, Kur'an'ın icazı, Kur'an'ın cemi, Kur'an'ın isimleri, Mekkî-Medenî, nâsîh-mensuh, ayetlerin iniş yerleri ve sebepleri, tertib-i nüzûl, sûre, ayet, kelime ve harf ile ilgili bahislerden her biri tefsir ilminde incelenmektedir. Tefsir bu sınırlar içerisinde ilk olarak Kur'an'ın tamamına ilişen zâtî arazları incelemektedir. Bu inceleme tefsire özgüdür; çünkü, tanımda işaret edildiği üzere, kendisi gibi Kur'an'ı konu alan diğer ilimlerden ayrı olarak tefsir ilmi, Kur'an'ı Kur'an olması bakımından da incelemektedir. Tefsir ilminde ikinci olarak dil ilimlerinden istifadeyle kelime ve terkiplerin lügavî anlamları açığa çıkarılmakta; hadis, şiyer, tarih, kasas gibi ilimlerinden istifadeyle ise ayetlerin genel ve özel bağlamı (nüzûl ortamı, nüzûl sebepleri, ayet ve sûreler arası münasebetler gibi)

56 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 73-85.

57 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 80.

58 Burada önemli olan nokta, bir ilimdeki bütün meselelerin cihet-i vahde ile irtibatlı olarak incelendiği ve bu birlik yönü gözetildiği takdirde her türlü açılımın ilmin sınırları içerisinde değerlendirilebileceğidir. İlimlerin tasavvurî ve tasdikî ilkeler silsilesiyle ördüğü bir düşünce geleneği içerisinde ilke nakilleri ve cihet-i vahde bağımın gözetilmemesi düşüncenin sığlaşmasına, meselelerin indirgenmesine, kavram kargaşasına ve ilimde otantiklik kaybına neden olmaktadır. Başka bir düşünce geleneğiyle etkileşim sırasında ilke ve cihet-i vahde bağlarının göz ardı edilmesi ise ilmin kendine özgü varlığını (mahiyetini) tartışmalı hâle getirmektedir.

belirlenmektedir. Bu çerçevede tefsirin kullandığı veriler tikel olduğundan, elde edilen bilgiler de ilim değil marifettir. Tefsir ilminin işlevini tartışırken, Fenârî bu sınırlar içerisinde tefsirin bütün dinî ilimler için alet olarak işlev gördüğünü ve onlara temel teşkil ettiğini ifade etmiştir.⁵⁹ Orijinal anlamı açığa çıkarmayı hedefleyen bu marifet alanı, tefsir eserlerindeki açıklamaların önemli bir kısmına tekabül etmektedir.

Peki Fenârî yukarıda işaret edilen tefsire özgü marifet alanı dışında, tümel kaidelerin kullanıldığı anlama faaliyetini tefsir ilmine nasıl dahil etmektedir? Aşağıdaki başlık altında bu soruya cevap arayacağız.

II. Tefsir İlminin İkili Tabiatı: Alet İlmi ve Nazarî⁶⁰ İlim Olarak Tefsir

Fenârî, şeriâtın iki sebeple geldiğini düşünmektedir: Bunlardan ilki âlemin ıslahı, ikincisi ise metafizik bilgi konusunda aklın imkânlarını tükettiği noktalarda insanları aydınlatmaktır.⁶¹ Onun tasnifine göre Kur'an manaları akaid-i ilâhîye, tekâlif-i şer'iyeye, ahlâk-ı hamîde ve mevâiz-i haseneye münhasırdır.⁶² Bu manalardan itikad alanına ilişkin olanlar, özellikle aklın yetersiz kaldığı noktalarda bilgi vererek yaratıcı ile âlem arasındaki ilişkiyi tesis etmekte, amel ve ahlak alanındaki hüküm ve açıklamalar ise bireysel ve toplumsal varoluşun kemalini sağlayarak âlemin ıslahını hedeflemektedir.⁶³ Kur'an'ın inananların bireysel ve toplumsal yaşantısında beliren sorulara cevaplar içerdiği inancı, beraberinde bu çok boyutlu anlamların nasıl açığa çıktığı ya da çıkarıldığı sorusunu da getirmektedir. "Mukaddime"nin temel sorularından biri budur.

Fenârî "Mukaddime"de tefsirin tanımını ve tefsir-tevil ayrımını ele aldıktan sonra, tanım ile belirlenen mahiyetin tafsilini vermek üzere, Kur'an'ın ihtiva ettiği anlamları açığa çıkararak ve gündelik yaşantıyla buluşturan tefsir-tevil geleneğini tasvir etmiştir. Bu tasvirin yer aldığı uzun pasajda,⁶⁴ dinî ilimler Kur'an ile muhatapları arasındaki varoluşsal ilişki cihetinden ele alınmış, ikinci

59 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 17.

60 Fenârî bu bağlamda nazarî ilim ifadesini alet olmayan ve zâtundan dolayı talep edilen ilim anlamında kullanmaktadır.

61 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 298.

62 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 40.

63 *Aynü'l-a'yân* tefsirinde âlemin ıslahı düşüncesi öne çıkar. Fenârî'ye göre bu ıslah, ilmin maluma, amelin de ilme tâbi olmasıyla gerçekleşir. İslah âlimler eliyle gerçekleşir. Bu ıslahtaki en büyük görev ise dinin direği olan fıkıh ilmini icra eden fakihindir. Ona göre maslahatlara riayet, nizam-ı âlem ve adaletin tesisi nübüvvet sayesinde mümkün olmuştur. Bu açıklamalar için bk. Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 18-24, 30-32, 298, 331.

64 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 24-25. Bu pasajın tercümesi için bk. Ek 1.

bir pasajda⁶⁵ ise bu ilimlerin Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanmasında birer esas olduğu izah edilmiştir. Fenârî'nin açıklamalarına göre bütün dinî ilimler, istiklalini erken dönemdeki tefsir çalışmalarından kazanmıştır; ancak kendi başına bu çalışmalar müstakil bir ilme varlık vermiş değildir. Fenârî, Kur'an tefsiri ile dinî ilimler arasındaki ilişkiye işaret ederken, bu ilimlerin bir tür Kur'an tefsiri olduğunu iddia ediyor da değildir. Ona göre dinî ilimlerin ortaya çıkışındaki saiklerle bu ilimlerin mahiyetleri ve araştırma alanları ayrı ayrı değerlendirilmelidir.

Fenârî sözü edilen ilk pasajda Kur'an'ı anlama çabalarıyla varlık bulan ilimleri sıralarken, modern okura paradoksal gelecek bir şekilde, konusu Kur'an olan ve doğrudan Kur'an'ı anlamayı hedefleyen tefsir ilmine hiçbir atuf ve imada bulunmamıştır. Kur'an'ın anlaşılmasına esas teşkil eden ilimlere yer verilen diğer pasajdaki yirmi kadar ilim arasında da tefsir ilminin adı geçmemektedir. Ne var ki bu ikinci pasajda söz konusu edilen anlama ameliyesi müfessir eliyle gerçekleşmektedir. Fenârî'nin açıklamalarında dikkat edilmesi gereken husus, erken dönemde Kur'an'ı anlamaya yönelik tefsir çalışmalarının tümel kaidelere sahip bir ilme varlık vermediği, ikinci olarak ise sayılan yirmi küsur ilmi tahsil eden müfessirin yeni bir ilim elde etmiş olmadığıdır. Her iki durumda da öğrenmeye ve meleke kesbine konu olan bir tefsir ilmi bulunmamaktadır. Tefsirin kendine özgü "marifet" alanına ilişkin malumat sahibi olan ve sayılan ilimleri tahsil eden müfessir, tahsil ettiği bu ilimlerden farklı olarak pratik bir anlama çabası içine girmektedir. Müfessirin bu anlama sürecinde ortaya koyduğu veriler zikredilen ilimlerin hiçbirine özel olarak dahil edilemediğinden, bu anlama pratiğine -tefsir ilminin kendine özgü meseleleriyle (marifet alanı) birlikte- tefsir ismi verilmekte ve ortaya çıkan yeni anlam alanına diğer ilimlerden istifade cihetinden ilim denilmektedir. Fenârî "Mukaddime" boyunca tefsir ilmi için "ilim" (öğrenime konu olabilen tümel bilgiler alanı) ve taallüm ifadelerini kullanmamıştır.⁶⁶ Sözü edilen ikinci pasajda da "Kim bu on altı ilmi tamamlarsa tefsir ilmi içerisinde diğer ilimlerden istifadesini tamamlamış olur" ifadesine yer vermiş, "Tefsir ilmini bilmiş olur" ifadesinden kaçınmıştır.

Fenârî tefsir ilminin işlevini tartıştığı bölümde,⁶⁷ tefsir ilmini alet ilimlerinden istifade cihetinden bakıldığında bir alet ilmi, nazarî ilimlerden istifade

65 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 86-88. Bu pasajın tercümesi için bk. Ek 2.

66 Fenârî ve Kâfiyeci, tefsir ilminin mahiyetiyle ilgili eserlerinde kavramları kendi yaklaşımlarıyla tutarlılık içerisinde kullanmaktadır. Kâfiyeci Fenârî'nin kullandığı marifet kavramı yerine ilim kavramını, tahsil ifadesinin yerine taallüm ifadesini kullanır. Fenârî'deki ifade vurgusu ise Kâfiyeci'de yerini kaide vurgusuna bırakır. bk. Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 5, 17, 87, 88; Kâfiyeci, *et-Teysir*, s. 9, 13, 14.

67 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 17. İlgili kısmın tercümesi için bk. Ek 3.

cihetinden bakıldığında ise ilimler hiyerarşisinin son halkasındaki nazârî ilim (bizzat talep edilen) olarak değerlendirmiştir. Buna göre dil ilimleri, tarih, siyer, kasas, hadis ve esbâb-ı nüzûl gibi ilimlerden her biri, alet ilmi olarak işlev gören tefsir ilminde orijinal anlamın açığa çıkarılması için tikel veriler (marifet) sağlar. Bu seviyede lafızların delalet ettiği anlamlar vaz bilgisi ve tefsir seviyesinde açığa çıkarılmaktadır. Fıkıh usulü, kelâm, tasavvuf gibi küllî kaideler ile varlık ve bilgi teorilerinin geliştirildiği ilimler ise nazârî bir ilim olmaya soyunduğu noktada tefsir ilmindeki anlama faaliyetine esas teşkil ederler. Tahlilleri boyunca tefsir ilmine sadece istifade cihetinden ilim denebileceğini savunan Fenârî, “Mukaddime”nin sonunda şu önemli soruyu sorar:

Tefsir ilminin telaffuz keyfiyetini veren kıraat ilminden, mananın belirlenmesi için dil ilimleri, kasas, siyer ve hadisten, lafızlardan mananın istinbatına yönelik kaidelerin ortaya konulduğu fıkıh usulünden yardım alması anlaşılır bir şey iken,⁶⁸ müfessirin bilmesi gereken ilimler altında sayılan on altı ilmin geri kalanı içerisinde elde edilen bilgilerin tefsir ilminde elde edilmesi amaçlanan bilgilerle aynı olduğu göz önüne alınırsa, tefsir ilmindeki anlama faaliyetinin hem bu ilimlere dayalı olarak sürdürülmesi ve hem de bu ilimlerde ulaşılan sonuçları amaçlaması bir fasit daireye yol açmaz mı?⁶⁹

Yukarıdaki soruda dil ilimleri, rivayete yönelik ilimler ve fıkıh usulü ilminin tefsir ilmi için kısır döngü iddiasına yol açabilecek ilimlerin dışında tutulduğu görülmektedir. Fenârî'nin tefsir için gerekli gördüğü on altı ilimden sekizi dil ilimleri, üçü rivayete dayalı ilimler ve biri ise lafızlardan anlam çıkarmaya yönelik olan fıkıh usulü ilmidir. Şu hâlde Fenârî'ye göre kısır döngü iddiasına yol açabilecek olan ilimler fıkıh, kelâm, hakikat (tasavvuf), ahlak ve tezkir ilimleridir. Burada sorulması gereken ilk soru; dil ilimleri, rivayete dayalı ilimler ve fıkıh usulünün neden daha başlangıçta kısır döngü itirazının dışında tutulduğudur.

Dil ilimleri için bakıldığında, Fenârî'nin bu ilimlerin tefsirden açık bir şekilde ayrıştırılmasını mümkün gördüğü anlaşılıyor. Nitekim tanımda “lafızların delaleti” ifadesi yerine “lafızların murâd-ı ilâhîye delaleti” ifadesinin kullanılması, dil ilimlerinden istifade eden tefsirin bu ilimlerden farklı neticeler ortaya koyduğunu açıkça göstermektedir. Fenârî'ye göre tefsirin kasas, siyer, esbâb-ı nüzûl ve hadis gibi rivayete dayalı ilimlerden istifadesi de kısır döngüye yol açmaz; çünkü tefsir, bu ilimleri sadece alet olarak kullanmakta ve onlardan farklı olarak Kur'an lafızlarının murâd-ı ilâhîye delaletlerini belirlemektedir. Fenârî'nin fıkıh usulü için kısır döngü itirazına kapı aralamamasının nedeni

68 Buraya kadar sayılan ilimlerin tefsir ile olan ilişkisi hakkında bk. Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 73.

69 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 88.

ise, bu ilmin maksadıyla tefsirin maksadı arasındaki açık farklılıktır. Fıkıh usulü nihâî kertede herhangi bir ayetin anlamıyla değil, mutlak olarak lafızlardan anlam çıkarmanın ilkeleriyle ilgilenmektedir. Onun konusu, şer'î hükümlerin istinbat keyfiyetini elde etme cihetinden küllî-şer'î deliller, maksadı ise dört delilden fer'î-şer'î ahkâm istinbat melekesi elde edebilmektir.⁷⁰ Dolayısıyla fıkıh usulündeki meselelerin konuları tikel olarak ayetler değil; Kur'an, onun türü olan emir, zâtî arazı olan âm, zâtî arazının türü olan tahsis edilmiş âm gibi konulardır.⁷¹ Fıkıh usulünde bu konulara yüklenen zâtî arazlar araştırılır. Görüldüğü üzere fıkıh usulü dört delilden biri olan Kur'an'ı konu edinse de, bunu ayetlerin anlamlarını tespit etmek üzere değil, şer'î hükümlerin istinbatı için ilkeler tespit etmek üzere yapar. Tefsir, fıkıh usulündeki teorik tartışmalara girmeksizin bu ilmin verilerini ayetleri anlamak üzere kullandığından, tefsirin bu ilimden istifadeyle ortaya koyduğu veriler bir kısır döngü iddiasına mahal vermemektedir.

Fenârî fıkıh usulü ile tefsir arasındaki farklılığın açık olduğunu ifade ederken, tefsiri pratik bir ilim olarak dikkate almaktadır. Fenârî'nin Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân*'ı gibi kapsamlı ulümü'l-Kur'ân eserlerinden haberdar olup olmadığı hakkında bir bilgimiz olmasa da, "Mukaddime"den onun ulümü'l-Kur'ân bahislerindeki nâsîh-mensuh, esbâb-ı nüzûl gibi nazarî yönü olan tartışmaları fıkıh usulü ilmine ait olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim "Mukaddime"sinde tefsirle ilgili tikel meseleleri uzun uzadıya ele alırken, nazarî yönü olan bu bahisleri kısaca işleyerek ayrıntı için fıkıh usulü eserine (*Fusûlü'l-bedâyi'*) atıflarda bulunmuştur.⁷² Kısacası ona göre fıkıh usulünden bağımsız bir tefsir usulü ilmi bulunmamaktadır. Şayet böyle olsaydı, tefsirin başlı başına bir ilim olup olmadığı tartışması yersiz olur ve tefsirin kendi kaidelerini vaz eden bir disiplin olarak düşünülmesi gerekirdi.

Tefsirin kısır döngüye düşerek tekrarlama durumuyla karşı karşıya kaldığı fıkıh, kelâm, tasavvuf, ahlak ve tezkir ilimlerine gelince, bu ilimlerin ortak noktası, Kur'an'ın belli ayetlerini anlama ve açıklama iddiasında olmalarıdır. Eğer Kur'an'ın amelî, itikadî, ahlakî ya da birtakım öğütler içeren ayetleri söz konusu ilimler tarafından anlaşılıyorsa, tefsir ilminin ayırıcı vasfı nedir? Diğer ilgilerinin yanı sıra, bu ilimler de tıpkı tefsir gibi lafızların murâd-ı ilâhîye delaletlerini incelemekte değil midir? Nitekim fıkıh ilmi, fıkıh usulü ile de irtibatlı olarak ahkâm ayetlerini, tasavvuf ve kelâm ilimleri ise çizdikleri Tanrı, âlem ve insan tasavvuru içerisinde ilgili Kur'an ayetlerini açıklamaktadır. Müfessir

70 Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 11; Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Şerefeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge (Ankara: M.E.B. Yayınları, 1967), I, 110.

71 Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 11.

72 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 66, 80.

aynı ayetleri bu ilimlerden istifadesini tamamladıktan sonra açıklayacaksa, getirdiği açıklamaların farkı ne olacaktır?

Fenârî bu ilimlerin vahiyle irtibatlı olarak teşekkül ettiğini teslim etse de, ona göre bunların gayesi Kur'an ayetlerini tefsir etmek değildir. Fıkıh, gündelik hayatta beliren sorunların çözümü için diğer delillerle birlikte Kur'an ayetlerini dikkate almakta, tasavvuf ve kelâm ise diğer bilgi kaynaklarının yanı sıra, vahyi de bir bilgi kaynağı kabul ederek metafiziğin temel sorunlarını incelemektedir. Fıkıh ilminin konusu amelî olan şer'î hükümler, maksadı ise tafsilî delillerinden bu hükümleri istinbat etmektir.⁷³ Fıkıh özel olarak Kur'an lafızlarının murâd-ı ilâhîye delaletlerini belirlemeyi değil, kulların amellerine yönelik şer'î hükümleri tespit etmeyi amaçlar. Mükelleflerin fiilleri üzerine cârî olan hükümlerin tespiti için hükümlerin kaynaklarına, yani delillere başvurulur ve Kur'an da bu delillerden biridir. Birtakım ahkâm ayetlerinin araştırılması sırasında elbette ki tefsir ilminde olduğu gibi, lafızlardan murâd-ı ilâhî tespit edilmektedir. Ancak ahkâm ayetlerini inceleyen fakihin asıl amacı, mükelleflerin fiillerine yönelik hükümleri tafsilî delillerinden bilme ve tikellere uygulama melekesini elde etmektir.⁷⁴ Nitekim fıkıh eserleri incelendiğinde onların tefsir eserlerinden açıkça farklılaştığı görülür.

Kelâm ilminin konusu ise mütekaddimîn dönemi âlimlerine göre Allah Teâlâ'nın zâtı ve sıfatları ya da mevcut olması bakımından mevcut, müteahhir dönemi âlimlerine göreyse dinî akidelerin ispatına taalluk etmesi bakımından malumdur (bilinenler).⁷⁵ Görüldüğü üzere burada Kur'an, mevcut veya malum araştırmasında bir bilgi kaynağı olarak kullanılmaktadır. Keşfi ve vahyi bilgi kaynağı olarak kabul eden müteahhir dönem tasavvuf ilmi ve tezkir ile ahlak ilimleri için de aynı durum söz konusudur. Fıkıh ilminde olduğu gibi bu ilimlerde de lafız merkezli murad-i ilâhî araştırmasından ziyade, ayetlerin delil ve bilgi kaynağı olarak kullanılması söz konusudur.

Fenârî bu ilimler arasında tefsirin amacının, lafızlardan hareketle ayetlerin anlamlarını açığa çıkarmak olduğunu vurgulamaktadır. Yalnızca bunu hedefleyen ve başka bir şeye taalluk etmeksizin doğrudan Kur'an'ı konu edinen yegâne ilim tefsirdir. Buna göre bir ahkâm tefsiri fıkıh eseri, bir işarî tefsir tasavvuf eseri, bir kelâmî tefsir de kelâm eseri değildir. Dil yönü ağır basan tefsirler de birer dil eseri değillerdir. Bu tefsirler sözü geçen ilimlerin verilerinin Kur'an ile irtibatlandırıldığı; ancak hiçbir şekilde tartışma konusu edilmediği anlama pratikleridir. Tefsir faaliyeti içerisinde ilimler Kur'an'daki kaynakları-

⁷³ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 5; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1280.

⁷⁴ Teftâzânî, *et-Telviḥ*, I, 31

⁷⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1503.

la buluşmakta, hayat içerisindeki yeni tecellilerle Kur'an'daki anlamların ilişkisi kurulmakta ve yeni anlamlar açığa çıkarılmaktadır. Bu bağlamda Fenârî, yukarıdaki sorusunun cevabında ilk olarak Kur'an'daki anlamlar için bir son nokta çizilemeyeceğini ve her bir anlama çabasının yeni anlamlar keşfedebileceğini vurgular:

... Kur'an ihtiva ettiği anlam katmanlarıyla sonsuz bir okyanus gibi olduğundan, ne ondan sağlanan faydaların, ne de yapılan istinbatların bir son noktası vardır. Kur'an'ı anlamaya yönelik hiçbir çaba, kendisinden sonraki anlam arayışlarını gereksiz kılmaz...

İlim olma vasfını ifadeyle elde eden tefsirin kısır döngüye düşmediğine işaret edilirken, Kur'an'daki anlamların sonsuzluğuna işaret edilmesi önemlidir. Fenârî burada, diğer ilimlerin ayetleri yalnızca murada delaleti açısından inceleyen tefsir ilminde keşfedilecek anlamları tüketemeyeceğini vurgulayarak ilimler arasında tefsire yer açmayı düşünür. Ancak müfessir, Kur'an'ı Kur'an olması ve lafızların murâd-ı ilâhîye delaleti bakımından incelerken, ona edebî bir metin olarak yaklaşmamalıdır. Tefsirin diğer ilimlerden ayrıştığı nokta onlardan bağımsız hareket etmesi değil, onların verilerinden hareketle ilave anlamlar ortaya koymasında aranmalıdır. Fenârî cevabın devamında bu hususu şöyle ifade eder:

... Müfessir, kendisinden öncekilerin yapmış olduğu istinbatları, bu istinbatlardaki hareket noktalarını ve anlamın açığa çıkarılması için ortaya konulan yolları (tarik) bildiği takdirde, bu bilgiler onun için kendinden öncekilerin ulaşamadığı gizli kalmış anlamlara açılan kapılar için doğru bir anahtar (miftâh-ı sahîh) ve onların vâkif olamadığı incelikleri ve işaretleri açığa çıkarmak için yol gösterici bir yöntem (minhac-ı mübin) olacaktır. İlahî feyz ve rahmânî lütuf sınırsızdır, önüne geçilemez. Bu durumu ifade etmek için 'Melekût kapıları kapanmaz ve her hakikat talibi için lahuî sırlardan bir nasip vardır' denilmiştir.

Görüldüğü üzere Fenârî, tefsir ilminden Kur'an'ı anlamak için gerekli olan istinbat yollarını ve teorik birtakım ilkeleri ortaya koymasını beklememektedir. Bunu gerek evrensel seviyede gerekse Kur'an ile irtibatlı olarak gerçekleştiren ilimler vardır. Onun vazifesi mevcut anlamlar ve anlama yöntemlerinden hareketle ayetleri açıklamak ve yeni anlamları açığa çıkarmaktır. Fenârî son olarak yukarıdaki satırları gerekçe göstererek bir anlama pratiği olarak tefsirin kısır döngüye yol açmadığını belirtir:

... Şu hâlde Kur'an'dan yeni bir anlam talep eden kimsenin elde edeceği anlam, kendisinden öncekilerin elde etmiş olduğundan farklılık arz edeceğinden, tefsir ilminin (yukarıda dil ve rivayetle irtibatlı olarak sayılan ilimler dışındaki ilimlerden) yardım alması bir kısır döngüye yol açmaz.⁷⁶

76 Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, s. 88.

Fenârî'nin cevabından çıkan sonuç şudur: Tefsir ilminin alet olarak istifade ettiği dil ilimleri ile ilke ve usul yönünden istifade ettiği ilimler, tefsirin bu ilimleri tekrarlamasıyla sonuçlanmaz. Çünkü kendine özgü tikel araştırma alanının ötesinde tefsir, sadece bir anlama pratiğidir. Ancak ilke ve usuller vaz etmenin dışında fıkıh, kelâm, tasavvuf ve tezkir gibi ilimler Kur'an ayetlerini pratik olarak anlamayla ilgilendiğinde, bu ilimlerin tefsirin alanına girmesi ya da tefsirin bu ilimleri tekrar etmesi durumu gündeme gelmektedir.

Bu ikinci grup ilimler bazen lafızlardan hareketle murâd-ı ilâhî araştırmasına girişse de, bunu lafızların anlamlarını belirlemek üzere değil, lafızlardan belirlenecek anlamları kendi araştırmalarında kullanmak üzere yaparlar. Tefsir ise mahiyeti gereği bizatihi ayetlerin anlamlarını açığa çıkarmayı hedefler. Tefsirin bu özel durumu başka bir disiplin altına sokulamayacak olan tefsir edebiyatına varlık vermiştir.

Tefsir eserlerine bakıldığında, bu eserlerde diğer ilimlerdeki eserlerden farklı olarak tefsir ilminin kendine has marifet alanına genişçe yer verildiği görülmektedir.⁷⁷ İkinci olarak bu eserlerde nazârî tartışmalar vazedilip çözümlenmemiş; ancak birtakım çözümlenmeler ayetlerin tefsirinde araç olarak kullanılmıştır. Bu tefsir pratiklerinde ön planda olan istifade edilen ilimlerin meseleleri değil, Kur'an ayetleri ve Kur'an'ın bütünüdür. İlimlerin Kur'an'ı delil ve bilgi kaynağı olarak kullandığı bahisler tefsirlere yansıtılmış, bazense belli bir ilim merkeze alınarak o ilmin konusuyla ilgili ayetler diğer ayetlerle de irtibatlı olarak tafsilatlı bir şekilde tefsir edilmiştir. İşârî tefsir, ahkâm tefsiri, kelâmî tefsir gibi isimlendirmeler buna göre yapılmaktadır. Klasik tefsirlerin çoğunda olduğu üzere, birçok ilimden istifadeyle kaleme alınan tefsirlerde ise ayetlerin farklı seviyelerdeki anlamları açığa çıkarılmış, ilimlerle Kur'an arasındaki irtibatın yanı sıra, ilimler arasında irtibatlar kurulmuş ve bu ilimler üzerinden oluşan dünya görüşü tefsirlere yansıtılmıştır.⁷⁸ Bundan dolayı tefsir edebiyatındaki birçok eser, disiplinlerarası karakter taşımaktadır.

⁷⁷ Bu tikel meselelere makalenin 10-12. sayfalarında yer verilmişti.

⁷⁸ Fenârî'nin *Fâtiha Tefsiri (Aynü'l-a'yân)* bunun en güzel örneklerinden biridir. Fenârî tefsirinde, mukaddimede tefsir ilminin mahiyetiyle ilgili olarak serdettiği görüşlerin pratiğini ortaya koymuştur. Tefsirin işârî yönü ağır basmakla birlikte, yeri geldikçe hemen bütün ilimlerin verileri tefsire yansıtılmıştır. Bir anlama pratiği olarak tefsirin diğer ilimlerden istifade cihetinden ilim olduğu düşüncesinin takip edilebileceği tefsirde, her bir ayet kıraat, lügat, irab, beyan, tefsir, hadis, kelâm, ahkâm, hakâik, maârif, tezkir, terğib ve terhib başlıkları altında ayrı ayrı incelenerek ayetlerin farklı bağlam ve seviyelerdeki anlamları açığa çıkarılmıştır (Sözü edilen başlıkların bulunduğu sayfalar için bk. s. 90, 91, 109, 111, 121, 123, 146, 150, 154, 160, 167, 189, 191, 192, 193, 197, 200, 204, 205, 207, 212, 213, 214, 217, 249, 252, 258, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 285, 286, 287, 289, 296, 300, 302, 307, 312, 313, 318, 320, 323, 352). Fenârî kıraat farklılıklarına işaret ettikten sonra (s. 205-207, 302) lügat, sarf, nahiv ve belagat başlıkları altında ayetleri

Sonuç

Tefsir ilminin mahiyetine ilişkin belirsizlik durumu hem gelenekte hem de çağdaş dönemde kendini göstermiştir. Gelenekte tefsir ilminin ilimler hiyerarşisindeki yerine ilişkin teorik düzeyde ve doğrudan bir tartışmanın bulunmayışından kaynaklanan ve ikincil bir sorun teşkil eden belirsizlik durumu, çağdaş döneme gelindiğinde tam anlamıyla bir mahiyet krizi hâlini almıştır. Fenârî gerek mukaddimesindeki güçlü kurgusu ve kavramsal tutarlılığıyla gerekse *Fâtiha Tefsiri*'ndeki uygulamasıyla tefsir ilminin mahiyeti hakkında açık seçik bir çerçeve çizmeyi başarmıştır. Fenârî'nin açıklamaları, tefsir ilminin mahiyeti hususunda zengin bir tartışma zemini sunmaktadır. Bu açıdan "Mukaddime", kendisi dikkate alınarak yazılmış olan *et-Teyisîr* ile birlikte tefsir ilmindeki yöntem tartışmalarının en önemli kaynaklarından biri konumundadır. Ne var ki tefsir geleneğinde Fenârî'nin "Mukaddime"si ve Kâfiyecî'nin *et-Teyisîr*'i ile başlatılan teorik tartışma, gereğince sürdürülememiştir. Bugün için tefsir ilminin içine düştüğü mahiyet krizini aşma hususunda bu kaynakların soru ve sorunlarını göz önüne alarak bunlar üzerinden esaslı bir tartışmanın başlatılması zorunluluk arz etmektedir.

Tefsir geleneğinde *Aynü'l-a'yân* mukaddimesi, tefsir ilminin mahiyetini müstakil bir araştırma konusu yaparak derinlemesine inceleme önceliğine sahiptir. "Mukaddime", konusu gereği bir yöntem tartışmasını da ihtiva etmektedir. Eserde tefsir ilminin müstakil bir usule sahip olup olmadığı, bu ilmin konusu ve meselelerinin neler olduğu, bu ilim içerisindeki anlama ameliyesinin nasıl ve hangi ilkelere dayalı olarak gerçekleştiği gibi sorulara cevap aranmıştır. Fenârî'nin mukaddimesi tefsir pratiklerine esas teşkil edecek bir tefsir usulü olarak değerlendirilemese de, usulün kendisini önceleyen bir usul

lafzî, nahvî ve meânî anlam seviyelerinde incelemiştir (s. 90-108, 176-93, 207-14, 280-5, 302-15), kelâm başlığı altında değinilen kelâmî meselelerde Şîa ve Mu'tezile'ye karşı Ehl-i sünnet'i savunmuş (s. 29, 37, 47, 48, 64-66, 151) ve çoğu zaman kelâmî tartışmalardan tasavvufa geçişler yaparak bir sûfi-Eş'arî portresi çizmiştir (s. 42, 43, 47, 58, 111-21, 146, 150, 213, 250, 280, 281, 289, 318-20). Fikhî yönü olan ayetlerin tefsirinde de, başta Şâfiî mezhebi olmak üzere, diğer mezheplerin görüşlerine yer vermiş, neticede Hanefî mezhebinin görüşlerini benimsemiştir (s. 42, 126-31, 150-4, 194-7, 289). "Hakâik" başlığı altında ayetleri tasavvuf ilminin verilerine dayalı olarak tefsir eden Fenârî, burada tasavvuf ilmine ilişkin meseleleri tartışmamış, bu ilmin verilerini ilke olarak kabul ederek ekseriyetle İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve Konevî'nin (ö. 672/1273) eserlerinden aktardığı açıklamalarla iktifa etmiştir (*Fâtiha Tefsiri*'nin 62-64. sayfaları Konevî'nin *el-Fukûk*'üne, 104, 105, 197-200, 215, 216, 258-76, 323-57. sayfaları Konevî'nin *Fâtiha Tefsiri*'ne, 222-49. sayfaları ise İbnü'l-Arabî'nin *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*'sine başvurularla yazılmıştır). Fenârî maarif, terğib ve terhîb, tezkîr gibi başlıklar altında ise İbnü'l-Arabî, Kâşânî (ö. 730/1330), Konevî, Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Râzî'nin (ö. 606/1206) eserlerinden hareketle kulluk vazifelerine ve birtakım ahlakî hükümlere dikkat çekmiştir. Netice itibarıyla *Aynü'l-a'yân* tefsiri, "Mukaddime" kısmında ortaya konulan teorik düşünceleri gözler önüne seren bir anlama pratiği arz etmektedir.

tartışmasıdır. Bu anlamıyla “Mukaddime”nin müstakil bir ilmin ilk ışıklarını verdiğini söylemek mümkündür. Nitekim daha sonra talebesi Kâfiyeci, “Mukaddime”den hareketle yazdığı *et-Teysir*'ini tefsir ilminin tedvin edildiği eser olarak niteleyecektir.

Dinî ilimlerden her biri kendi araştırmaları içerisinde Kur'an lafızlarının murâd-ı ilâhîye delaletlerini incelediğinden, tefsiri diğer ilimlerden ayırt eden faslın tespit edilmesi güçtür. Fenârî “Mukaddime”de, lafızların murâd-ı ilâhîye delaletinin tespitini fiilî bir durum olmanın ötesinde, tefsir ilminin mahiyetinin bir parçası haline getirerek bu güçlüğü aşmaya çalışmıştır. Diğer ilimlerden farklı olarak tefsirin hem konusu hem de konusuna getirilen haysiyet kaydı bu ilmi Kur'an'a ve Kur'an ayetlerine bağlamaktadır. Getirilen bu haysiyet kaydının yansımaları kendi iç işleyişine sahip olan tefsir eserlerinde kendini göstermiştir. Fenârî'nin tefsiri, istifade cihetinden de olsa, ilim olarak isimlendirme gereği duymasının pratik gerekçelerinden biri de, tefsir literatürünün diğer literatürlerden farklı bir bilgi alanı arz etmesidir.

Fenârî, tefsirin bir yönüyle alet ilmi diğer yönüyle bizzat talep edilen bir ilim olduğunu düşünmektedir. Alet olarak işlev gördüğü aşamada tefsir, tikel verilerden hareketle ayetlerin anlamlarını belirleyerek diğer ilimlere hazır veriler sağlamaktadır. Tefsirin bizzat talep edilen bir ilim olduğu aşamada ise müfessir, tefsire ilkelerini veren ilimlerden istifadesini tamamlayarak lafızların bireysel, toplumsal ve metafizik düzlemdeki delaletlerini takip etme imkânı sağlayan bütüncül bir bakış açısı kazanır. Bu aşamada, Kâfiyeci'nin metaforuyla,⁷⁹ dinî ilimlerin gören gözü olan müfessir, ilimlerde söz konusu edilen teorik tartışmalara girmeksizin lafızların amelî, itikadî, ahlakî ve duyguya hitap eden farklı alan ve seviyelerdeki delaletlerini takip eder. Doğrudan Kur'an lafızlarından hareket eden bu anlama pratiği, tarihsel şartların ve önceki birikimlerin ortaya çıkardığı yeni perspektiflerle metnin ihtiva ettiği yeni anlamları açığa çıkarır. Fenârî, Kur'an ile inananlar arasındaki varoluşsal ilişkiyi dikkate alarak dil ilimleri ve dinî ilimlerin ortaya çıkışıyla Kur'an arasındaki irtibatı kurmuş, tefsir ilminin mahiyetiyle ilgili açıklamalarının neticesinde ise “anlama” faaliyetini içerisinde yöntem fikrinin de bulunduğu ontolojik bir zemine çekerek nihaî kerte de bu görevi tefsire vermiştir.

Bu makalede Fenârî'nin tefsir-tevil ayırımına ve bu kavramlarla ilgili açıklamalarına yer verilmemiştir. Kur'an'ın anlaşılma sürecinde yorum öncesi seviyeye karşılık gelen tefsir ameliyesinin ve ilkelerinden faydalanılan ilimlerden hareketle gerçekleşen tevil ameliyesinin iç yüzünün ne olduğu tartışması, bu

79 Kâfiyeci, *et-Teysir*, s. 2.

makaledeki tartışmaların bir adım ötesini ifade eder. Bu bir sonraki adım, Fenârî'nin "mukaddime"si gibi yöntem tartışmasını ihtiva eden eserlerin, tefsir pratiklerinin ve tefsir ilminde ilkelerinden faydalanılan ilimlerdeki belirleyici eserlerin ayrıntılı tetkiklerini gerektirmektedir.

EK 1:

İmam Beyzâvî'nin işaret ettiği üzere ayet ve hadislerden (sünen) akaide ve maarife yönelik olanlar ve insanların fiil ve hâllerine yönelik olanlar vardır. Bu ikinciler de ya birtakım şer'î hükümler ya da kıssa ve haberlerdir.

Ayet ve hadislerde, birinci konularda verilen bilgiler üzerinde tafsilatlı bir şekilde düşünerek bilgilerini ikmal eden kimse, bu hususta son olarak "ilm-i ilâhî" ve "usûl-i din" diye de anılan "kelâm ilmi"ne ulaşır.

Hüküm ifade eden ayetler de tahyîr ve iktizâ yoluyla fiillere taalluk eder. Bu hükümler ya zâhirî amellere ya da bâtinî ahvale yöneliktir. Müçtehit şer'î ahkâma ulaşmak için birinci kısımdaki zâhirî ahkâma yönelik nasları ele alır ve bu naslardan hareketle tikeller hakkında hüküm vermeye imkân veren tümel kaideleri tespit ederek bu konudaki bilgileri birtakım ek bilgilerle geliştirmek suretiyle "fıkıh usulü ilmi"ni ortaya koyar. Sonra zâhirî fiillere yönelik naslardan birtakım meselelerin çözümlenmesi için delil teşkil eden kısımları ele alarak bunları tetkik eder ve sonunda bu nasların mantûkunun mefhumundan, mefhumunun medlûlünden ve makûlünün iktizâsından yola çıkarak sayılamayacak kadar hüküm istinbat eder. Böylece "fıkıh", "şeriat" veya "mezhep ilmi" denilen ilim ortaya konulmuş olur.

Mele-i âlâda yolculuk eden seyr-i sülûk ashâbı bâtinî ahkâma yönelik hükümleri alarak öncelikle bunların zâhir anlamları üzerine derin düşüncelere dalarlar ve sonra bu zâhir hükümleri anlayarak ve onlarla amel ederek bunların ihtiva ettiği hakikatlere ve bâtinî bilgilere ulaşma imkânı elde ederler. Daha sonra bu iki aşamalı bâtinî bilgileri müridlere nasihat olması ve seyr-i sülûk ashâbından olmayan iktibas ehline hazır bilgi olması için dile getirirler. Bu iki aşamadan ilki "tasavvuf", "güzel ahlak", "riyazet", "tezkiye" ve "tahliye ilmi" diye; ikincisi ise "hakikat", "müşahede" ve "mukâşefe ilmi" diye isimlendirilir.

Kassaslar ise en başta ifade edilen ayet gruplarından sonuncusunu ele alarak burada hikâye edilen hakikatleri parça parça ve bütün olarak işlemek suretiyle "kasas" ve "tarih ilmi"ni ortaya koyarlar. Vaizler (müzekkir) bu alandaki nasları ele alırlar ve uyarma ve müjdeleme içeren bu naslardan yola çı-

karak “tezkir ilmi”ni ortaya koyarlar. Bu yedi dinî ilim Kur’an ve hadislerden istinbat edilen ilimlerdir.

EK 2:

... Kur’an’ın hakkında bir şey söylemediği hüküm, mesele, açıklama, akfî veya sem’î hiçbir burhan yoktur. Ancak bu ibareyle, işaretle, sarahatle, kinaî olarak, hakikat veya istiare yoluyla olabilir. Yine Kur’an’daki bütün bu hakikatler müteellih filozofların metotları ile değil, dilde derinlik sahibi olan saf Arapların sanatları göz önüne alınarak ifade edilmiştir. Bu, iki büyük hikmet gereğidir: Birincisine “Onlara iyice açıklasın diye her peygamberi ancak kendi kavminin diliyle gönderdik”⁸⁰ ayetinde işaret edilmiştir. İkinci hikmet ise şudur: Hakikatleri birtakım ince delilleri kullanarak ifade etmeye çalışmak, maksadını açık bir dille ifade edemeyen acizlerin işidir. Bundan dolayı Kur’an açık bir dille inmiştir; avam onu anlayarak ittiba eder, havas ise ondaki gizli anlamlara yönelir. Bu hususta Hz. Peygamber (s.a) “Her bir ayetin bir zâhiri ve bir bâtını, her harfin bir haddi ve her haddin de bir matlağı vardır” buyurmuştur. Tüm bunlardan dolayı kimin ilimlerden nasibi çok olursa, o kimsenin Kur’an’a yönelik ilmi de o nispette çok olacaktır. Zira Kur’an’da basiret ve akıl sahipleri tedebbür ve tefekküre davet edilmişlerdir.

Tüm bunlar bilindikten sonra şimdi şöyle diyebiliriz: Kur’an’ın maksatları ya imanî ilimler ya da İslâmî amellerdir. Birincisi, Hakk’ı bilerek O’na iman etmeyi, ikincisi ise O’ndan gelen haberle amel etmeyi ifade eder. Birincisi Allah’a, meleklerine, kitaplarına, elçilerine, ahiret gününe imanı içerir ve bu konuda ortaya çıkan ilim “tevhid”, “sıfat” ve “fiiller ilmi” diye isimlendirilir. İkincisi şeriat ve ahkâma yöneliktir. Çünkü ilmin maksadı amel ve amelin mukaddimesi ilimdir. “İman edip salih amel işleyenlere ne mutlu”⁸¹ ayetinde olduğu gibi, bütün Kur’an boyunca bu ikisi birbirinden ayrı/müstağni kalmamıştır.

Yukarıda saydığımız iki aslî maksadın Kur’an’dan hâsıl olması, lafızların delaletlerini bilmeye imkân verecek olan lafzî ilimler ve lafızların mefhumları arasındaki irtibatın bilineceği akfî ilimlerle mümkündür. Bundan sonra üçüncü olarak ilmiyle amel edene verilen mevhibe ilmi gelir ki, Hz. Peygamber “Kim ilmi ile amel ederse, Allah ona bilmediklerini öğretir” buyurmuştur. Bu, “Doğru yolu bulanlara gelince, Allah onların hidayetini artırır ve onlara takva verir”⁸²

80 İbrâhîm 14/4.

81 er-Ra’d 13/29.

82 Muhammed 47/17.

ayetinde işaret edilen kâmil hidayettir. Hidayet için söz konusu olan mertebeler nasipse “İhdina es-sırata'l-müstakim” ayetinin tefsirinde verilecektir.

Kur'an'ın anlaşılması için gerekli olan lafzî ilim, kelimelerin cevher itibariyle delaletlerine yönelik ise “lûgat ilmi”, bu delaletler arasındaki münasebetlere ilişkin ise “iştikak ilmi”, şayet lafızlar, aslû'l-mana denilen, vaz oldukları manaya delalet cihetinden inceleniyorsa ve bu inceleme irab ve bina dışında kalırsa “sarf ilmi”, irab ve binaya yönelik ise “nahiv ilmi”, lafızların -“mana'l-mana” denilen ifadeleri cihetinden- hâlleri inceleniyorsa, bizzat ifadeyi inceleyen ilim “meânî ilmi”, inceleme açıklık kapalılık yönünden sözün ifade edilme yollarına taalluk ederse “beyan ilmi”, lafızların delalet ve ifade edilmelerine zâit olarak onları lafzî ve manevî bakımdan güzelleştiren hâllere taalluk ederse “bedî ilmi”dir. Kur'an lafızlarının herhangi bir delaletine taalluk etmeyerek telaffuz keyfiyetlerine taalluk eden ilim ise “kıraat ilmi”dir. Bu sekiz ilim Kur'an'ın anlaşılması için gerekli olan lafzî ilimlerdir ve bir müfessirin bunları bilmesi gerekir.

Müfessirin bilmesi gereken manaya yönelik ilimlere gelince, bunların dirayete değil de rivayete yönelik olanları “esbâb-ı nüzûl”, Kur'an'ın geçmiş milletlere dair anlattığı kıssaların şerhleriyle oluşan “kasas ve âsâr ilmi” ve “insanlara açıklayasın diye”⁸³ ayetinde atıf yapıldığı üzere, Kur'an'ın mücmelini açıklayıp tavzih eden sünnete ilişkin olan “hadis ilmi”dir. Dirayete yönelik manevî ilimlerse ya aslî olan akaid ya da fer'î olan şer'î hükümler hakkındadır. Akaide yönelik olan ilimler nazarı gayretle ve aklın sınırları içerisinde burhanları araştırma çerçevesinde gerçekleşirse bu ilim “kelâm ilmi”, feyz-i ilâhîye mazhar olanlar için söz konusu olarak ilhâm-ı ilâhî ve vehb-i rahmânîye dayanırsa vehbî ilim de denilen “hakikat ilmi”dir. Bu ilim akaide değil de fer'î olan şeriate yönelikse, bu da kısımlara ayrılır: Şayet bu ilim, nâsihin mensuha, âmmın hâssa, mutlakın mukayyede, mücmelin mübeyyene, ibarenin işarete, delaletin iktizâyâ nispetlerini ve kıyas cârî olan meselelerle cârî olmayan meseleleri ele almak için lafzî delaletlerinden fer'î ahkâmı istinbata imkân veren kavâid ve usule yönelikse “fıkıh usûlü ilmi” olur. Şayet ilim fıkıh usulü içerisinde ortaya konulmuş bulunan istinbat yollarından hareketle insanlar arası ilişkilere (siyasetü'r-raiyye ve'l-akarib) açıklama getirmeye yöneliyorsa “muâmelât” ve “ukûbât ilmi”, nefsin idaresini amaçlıyorsa “ibâdât” ve “ahlâk ilmi”, bu ilimlerle sakındırma ve teşvik yoluyla başkalarını irşad etmeyi amaçlıyorsa “tezkir ilmi” olur. Bunlar müfessirin bilmesi gereken sekiz manevî ilimdir.

83 en-Nahl 16/44.

Kim bu on altı ilmi tamamlarsa tefsir ilmi içerisinde diğer ilimlerden istifadesini tamamlamış olur ve rey ile Kur'an tefsirini yasaklayan hadisin kapsamı içerisine girmez. Ancak kim bu ilimlerden tefsir noktasında vacip olmayan bazı ilimlerde eksik kalır ve eksik kaldığı bu hususlarda ilim ehlinde yardım alarak iktibaslarda bulunursa, umulur ki rey ile tefsir yapmış sayılmaz. İşaret edildiği üzere rey ile tefsir, tefsir için gerekli olan ilimleri bilmeksizin tahmin ve zanna dayalı olarak ve lafızların delaletine dayalı olmaksızın tefsire kalkışanlar içindir. Bunu yapan kimse, ilim sahibi olmaksızın Allah'ı söylediğine şahit tutmuş ve isabet etse dahi bu konudaki va'di hak etmiştir. Zira rey ile tefsir etmekten murad, bir kimsenin ifade ettiği görüşte kesinlik iddiasında bulunmasıdır. Fahrüslâm'ın "Tefsir, manayı şüpheye mahal kalmayacak şekilde açığa çıkarmaktır" ifadesi göz önüne alınırsa, bu kimse kendini vahiy sahibi yerine koymuş gibidir. Halbuki ilim olmaksızın değil Allah'ı şahit tutmak, manayı anlamak bile mümkün olmaz. Bundan dolayı Kur'an tefsirine girişen kimsenin nefsinin şerrinden, böbürlenmekten Allah'a sığınıp takvalı olması gerekir. Yine anlama konusunda eksikliği nüzûl ve vahye şahitlik eden sahabe ve selef-i salihinde değil, kendisinde bulmalıdır.

EK 3:

Bir ilme ihtiyaç duyulması, o ilmin aranır ve talep edilir bir ilim olması cihetiyledir. Bu ihtiyaç, alet ilimlerinden olmayan nazarî ilimlerde "zât itibarıyla talep edilme"de, alet ilimlerinde ise "zâtından dolayı talep edilen ilimlere vesile olma"da kendini gösterir.

Bir ilmin zâtından dolayı talep edilmesi, onda bulunan bir üstünlükten kaynaklanır. İlim veya sanatın üstünlüğü ise ilk olarak konusunun yüceliği iledir. Mesela konusu değerli taşlar olan kuyumculuk sanatı, konusu deri olan dericilik mesleğinden daha üstündür/eşref. İkinci olarak ilim ve sanatın üstünlüğü, ilimdeki maksadın üstünlüğü iledir. Maksadı insan bedenine sıhhat vermek olan tıp ilmi, çevreyi temizlemeyi hedefleyen temizlik mesleğinden daha üstündür. Üçüncü olarak bir ilmin üstünlüğü, kendisine duyulan şiddetli ihtiyaçtan kaynaklanır. Gündelik hayatın düzenlenmesi ve uhrevî kurtuluşun sağlanması noktasında bütün kulların muhtaç olduğu fıkıh ilminin, sadece hasta olan bazı insanların bazı vakitler ihtiyaç duyduğu tıp ilminden daha üstün olmasının sebebi budur.

Burada söz konusu edilen dört üstünlük sebebinden her biri, tefsir ilminde bulunmaktadır. Bir yönüyle "alet olması cihetinden" bakıldığında tefsir ilmi, "şer'î ilimlerin istinbatları için bir çıkış noktası" teşkil etmekte, sonradan ise

bizzat talep edilir hâle gelmektedir. “Nazarî olması cihetinden” bakıldığında ise tefsir ilminin üstünlüğü, öncelikle “konusunun üstünlüğü”nden kaynaklanır; onun konusu Kur’an’dır ve ileride tafsil edileceği üzere Kur’an, her hikmetin kaynağı ve her faziletin esasıdır. İkinci olarak tefsir ilminin üstünlüğü, “maksadının üstünlüğü”nden kaynaklanır. Onun maksadı, ilmî ve amelî hikmetlerin elde edilmesi ve ebedî-uhrevî saadetin kazanılmasıdır. *Fusûlü’l-d-dekâik*’te zikredildiği üzere bu ebedî-uhrevî saadet, gamsız neşe, hastalıksız sıhhat, fakirlik olmayan zenginlik ölümsüz bir hayat ile elde edilmektedir. Nazarî bir ilim olarak tefsirin üçüncü üstünlüğü “kendisine duyulan şiddetli ihtiyaç”tan kaynaklanır; çünkü dinî veya dünyevî her türlü kemal, ulûm-i şer’iyye ve maârif-i diniyyeye muhtaçtır. Bu ikisinin medânı ise, kendisine “önünden ve ardından bâtilin sokulamayacağı”⁸⁴ Allah’ın kitabını bilmektir. Öyle ki “Kime hikmet verildi ise ona çokça hayır verilmiştir”⁸⁵ ayetindeki “hikmet” lafzı, Kur’an tefsiri olarak yorumlanmıştır. (...) Durum böyle olunca, bu faslın ardından, önce her birinin esasını tefsir ilminin teşkil ettiği dinî ilimlerin faziletini mutlak olarak ele almalı, sonra ise Kur’an’ın fazileti ile ilgili konulara geçmeliyiz.

84 Fussilet 41/42.

85 el-Bakara 2/269.